

Fossa Eugeniana

Een Schelde-Maas-Rijnverbinding
rond 1626: achtergrond, voortraject
en onderhandelingen¹

Roel Zijlmans

Rond 1626, tijdens de strijd om onafhankelijkheid in de Nederlanden, vonden plannen voor een Zuidelijke kanaalverbinding van de Vlaamse kust naar de Schelde, de Maas en de Rijn een begin van uitvoering. Dit project, de *Fossa Eugeniiana*, gaf geen aanleiding tot uitgebreide beschouwingen in de algemene historische literatuur. De artikelen die erover verschenen, richtten zich voornamelijk op specifieke regionale aspecten. Ze zijn voor een groot deel gedaeterd. Aan het eind van de twintigste eeuw verschenen enkele interessante nieuwe studies die bijdroegen aan de kennis van de zeventiende-eeuwse kanaalplannen, speciaal wat betreft de militaire en uitvoeringskanten.² Het totaalbeeld dat ze gaven was echter beperkt en wezenlijke vragen bleven onbeantwoord. Met name besteedden ze weinig aandacht aan de historische en politieke achtergrond, de geschiedenis van de trajectkeuze, de technische problemen en het verloop van de onderhandelingen tussen de betrokken partijen.

Bij de studie voor mijn proefschrift *Troebele betrekkingen: Grens-, scheepvaart- en waterstaatskwesities in de Nederlanden tot 1800* heb ik die achtergebleven aspecten bijzondere aandacht gegeven.³ Verschillende binnen- en buitenlandse archieven en bronnenverzamelingen bleken nog waardevolle informatie te bevatten. Ze wierpen een ander of beter licht op de geschiedenis van het kanaalproject. In het bijzonder maken gedetailleerde, openhartige en tot dusver vrijwel onbekende Spaanse, Brabantse en Beierse verslagen uit 1626 duidelijk waarom het voortraject vreemde, onverwachte wendingen vertoonde.

In dit artikel ga ik in op de economische, militaire en geopolitieke omstandigheden die aan de *Fossa Eugeniiana* ten grondslag lagen, en op eerdere plannen voor soortgelijke kanaalverbindingen. Daarna behandel ik de planvorming in 1626 en de onderhandelingen met de Duitse keizer en de buurlanden, die tot ingrijpende herzieningen voerden. Ten slotte bespreek ik de werkelijkheidswaarde van het meest omstreden onderdeel, de verlegging van de Rijn via de Niers naar de Maas.

Brabantse kanaalplannen in de zestiende eeuw

De Maas lag in de rafelrand van de Nederlanden. Door staatkundige verbroekeling was er nauwelijks sprake van gemeenschappelijk of afgestemd beheer van de rivier en haar jaagpaden, die dan ook slecht werden onderhouden. De vergaande politieke opdeling uitte zich ook in een veelheid van tollén, rechten en privileges, met een wirwar van uitzonderingen en vrijstellingen. Opgeteld vormden de tollén een serieuze belasting voor de Maasvaart.⁴ Vanuit de Ardennen werden natuursteen, leien en hout verscheept en uit de omgeving van Luik kalk, steenkool en ijzer. Uit de delta bracht men meest vis, zout, wijn en zuivelwaren naar de bovenstroomse markten. Dordrecht ontwikkelde zich tot draaischijf voor de handel op Maas en Rijn. De Hollandse graaf verleende het daarvoor eind dertiende eeuw een begin van officieel stapelrecht, dat gaandeweg werd uitgebreid en later weer ingeperkt. In het Midden-Maasgebied was de Gelderse Hanze-

-
- 1 Dit artikel is een aangepaste en ingekorte versie van hoofdstuk 5 (Plannen voor Schelde-Maas-Rijnverbindingen, 16^e-18^e eeuw) van mijn proefschrift (zie hierna). Voor de uitgebreidere geschiedenis, aanhalingen en verwijzingen, alsmede de volledige teksten en vertalingen van de belangrijkste nieuwe bronnen verwijs ik naar het boek.
 - 2 Pistor, Rolf-Günter en Henri Smeets, *Die Fossa Eugeniiana. Eine unvollendete Kanalverbindung zwischen Rhein und Maas 1626* (Keulen 1979); Dassel, Wolfgang en Robert Plötz ed., *Fossa Eugeniiana. Weltgeschichte in der Region* (Kevelaar 1997); Breugelmanns, Johan, *Het beheer van de Demer tijdens de 17de en 18de eeuw* (Brussel 2002).
 - 3 Proefschrift Universiteit Tilburg, 2016; Licht aangepaste handelsuitgave (Hilversum 2017).
 - 4 Thurlings, Th.L.M., *De Maashandel van Venlo en Roermond in de 16^e eeuw, 1473-1572* (Amsterdam 1946) 44; Roebroek, E., 'Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw?', in: *Jaarboek van het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg* 15 (1970) 56-63.

stad Venlo het overslag- en verdeelcentrum, omdat grotere rivierschepen meestal maar tot daar konden opvaren.⁵ De vracht uit Dordrecht werd er geheel of gedeeltelijk verkocht en op kleinere platbodems overgeladen, of ze ging op de landweg verder.⁶ Venlo bezat verder een monopolie voor de overslag en de handel op de rechter Maasoever tussen Mook en Venlo. Hertog Reinoud II van Gelre had dit privilege in 1343 verleend, tegelijk met de stadsrechten. Door dit overslagrecht, hoewel niet onomstreden, beheerste de stad de in- en uitvoer van een groot deel van het Gelders Overkwartier.⁷ Venlo kon ook lange tijd op basis van zijn macht en de oude gewoonte een vrij streng stapelrecht uitoefenen op de afvaart met kleine schepjes vanuit de Boven- en Midden-Maas. Het vermarkten en overladen in Venlo betekende voor kooplieden uit Luik en Maastricht een onnodige en kostbare beperking of onderbreking van de reis.⁸

Vanaf het begin van de zestiende eeuw breidde de ijzerindustrie en chemische nijverheid in het Luikerland zich belangrijk uit.⁹ De productie kon door een aantal technologische vernieuwingen aanzienlijk worden opgevoerd. De uit- en invoer vond vooral plaats over de Maas en was verbonden met de traditionele stapelplaatsen. Antwerpen en de Vlaamse markten werden bereikt via de tussenstations Venlo en Dordrecht, een lange en dure weg. Toen dat vervoer in belang toenam, zochten Brabantse steden naar mogelijkheden voor

eigen handelswegen naar het Luikerland. Verkeersprojecten werden nog nauwelijks systematisch ontwikkeld. Speciale overheidsdiensten of agentschappen daarvoor waren er niet. Kanalenplannen konden op alle niveaus ontstaan, bij de centrale overheid, de provincies, de steden, of bij particuliere initiatiefnemers. Voor de uitvoering werd gewoonlijk een projectorganisatie ingezet. Een octrooi (vergunning) van de landsheer of een andere overheid regelde in grote lijnen de technische en financiële voorwaarden.

De stad Tienen vroeg in 1505 aan landsheer Filips de Schone octrooi voor het kanaliseren van de Grote Gete. Daarmee zou via de Demer, de Dijle en de Rupel een scheepvaartweg naar de Schelde ontstaan. De verbinding kwam uiteindelijk in 1528 tot stand.¹⁰ Volgens enkele auteurs hadden de plannenmakers ze oorspronkelijk van Tienen over de waterscheiding willen doortrekken tot in de Méhaigne. Door dit riviertje te kanaliseren tot aan de Maas bij Hoei, zou een Schelde-Maasverbinding zijn verkregen. Dat deel is nooit uitgevoerd.¹¹ Desondanks ontstond er een levendig scheepvaartverkeer tussen Antwerpen en het Getegebied. Een deel van de Maashandel werd daarlangs afgeleid, over de nieuwe waterweg en verder over de landweg.¹²

In de loop van de eeuw rees er bij de schippers en handelaars van de Boven-Maas verzet tegen de door Venlo toegepaste stapel- en overslagplicht. Aan dit gewoonterecht lag, anders

5 Onder Midden-Maasgebied versta ik hier het 'Ommeland', het Gelders-Gulikse gebied tussen Mook en Sittard. Thurlings, 6-9, 18-30.

6 Thurlings, 138-141.

7 'Voert so en suele wi niet laten gescien noch gehengen [= toestaan], dat enich opslach oft comenscap van enigerhande goede ergent si tuschen Moudic [= Mook] ende Venle an di side, daer Venle gelegen is, dan tot Venle', Janssen de Limpens, K.J.T., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond* (Utrecht 1965) E6, 184-186; Thurlings, 147-151; Hermans, Frans, *Historische stedenatlas van Nederland* 6, Venlo (Delft 1999) 29.

8 Thurlings, 141-142.

9 Roebroeck, 53.

10 Laurent, Ch., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, 1 (Brussel 1893) 605-607; Dubois, R., *Les Rues de Huy. Contribution à leur histoire* (Hoei 1910) 401; Harsin, Paul, 'Les projets de jonction de l'Escaut, de la Meuse et du Rhin du XVIe au XIXe siècle, in: *Annales de la Société scientifique de Bruxelles*, serie D, 51-2 (1931) 138.

11 Grandvoir, F. de, *Canal maritime de Liège à l'Escaut. Mémoire à l'appui de l'avant-projet* (Luik 1879) 8; Dubois, *Rues de Huy*, 401.

12 Thurlings, 49; Zijlmans, par. 5.2, noot 15.

dan bij zijn regionale stapelrecht voor het eigen achterland, geen uitdrukkelijk privilege ten grondslag. Het kwam onnatuurlijk voor, omdat de kleine scheepjes van de Boven-Maas gemakkelijk zouden kunnen doorvaren naar Dordrecht. Daar kwam bij dat het Midden-Maasgebied economisch verzwakt was door de machtsstrijd om Gelre, Kleef en Gulik, waardoor Venlo aan koopkracht inboette. Kort nadat Karel V in 1543 Gelre bij de Habsburgse Nederlanden had ingelijfd, bracht Maastricht daarom de kwestie voor het Gelderse Hof in Arnhem. Waarschijnlijk daartoe aangezet door de centrale regering, liet dit hof het nieuwe algemene landsbelang van onbelemmerde handel voorgaan. Het paste in de politiek van Brussel om het regionale gewoonterecht en oude voorrechten zoveel mogelijk te vervangen door moderne regels. Die waren geïnspireerd op het Romeinse recht en gericht op versterking van het vorstelijk gezag. Door het ontbreken van hard schriftelijk bewijs was de zaak van Venlo niet sterk. In het feit dat de stad al enkele eeuwen een voordeel had genoten, zag het hof geen grondslag voor een recht op verlenging voor nog langere tijd. Het stelde in 1545 Maastricht daarom vrij van het Venlose stapelrecht. Luik en andere steden en dorpen bereikten spoedig hetzelfde. Een ramp voor Venlo, maar een tijdelijke zegen voor de Maashandel in het algemeen. De stad probeerde nog zoveel mogelijk haar recht te handhaven, maar legde zich daarna vooral toe op het aanbieden van vervoersdiensten.¹³

Vanaf het midden van de zestiende eeuw concentreerde de ijzerindustrie zich verder in Luik en nam de uitvoer van kolen en ijzer nog eens belangrijk toe.¹⁴ Luik en Dordrecht knoop-

ten enge betrekkingen aan en trokken geleidelijk alle Maashandel naar zich toe. In reactie daarop ontwikkelden Brabantse steden en ondernemers rond 1550 meerdere plannen voor een kanaalverbinding tussen de Maas en de Schelde.¹⁵ De Staten van Brabant onderzochten de mogelijkheid van een kanaal van de Maas bij Maastricht naar Bilzen aan de Demer. Van daaraf moest de Demer richting Schelde worden gekanaliseerd of bevaarbaar gemaakt. Het project strandde, waarschijnlijk op zowel technische, financiële als economisch-politieke problemen.

Kanaalwerken waren tot ver in de Nieuwe Tijd een hachelijke onderneming. Hoewel er al in de Romeinse Tijd kanalen werden gegraven, konden hoogteverschillen waarschijnlijk pas vanaf de dertiende eeuw met schutsluizen worden overwonnen. Vóór die tijd sleepte men de schepen over vaste overlaten, of werd de hef- of valdeur van het enkele sluishoofd af en toe gehesen of weggekanteld. De schepen dreven dan op de ontstane watergolf voort. In de vijftiende eeuw verschenen de eerste moderne kolksluizen met twee sluishoofden en een dubbele set zelfsluitende puntdeuren, die beter hanteerbaar waren.¹⁶ Wanneer een hoge waterscheiding tussen twee rivierbekkens moest worden overgestoken, bleef het vaak moeilijk het verdeelpand (hoogste stuk van het kanaal, dat naar twee kanten afwatert) van voldoende water te voorzien. Omdat oppompen maar beperkt mogelijk was, moest deze voeding van hooggelegen beekjes worden aangevoerd of in reservoirs worden opgespaard.

De kanaalprojecten ontmoetten ook vaak onredelijke bezwaren, gebaseerd op gebrekkige kennis van de landschappelijke toestand en de

¹³ *Ibidem*, noot 16-18.

¹⁴ Suttor, Marc, *Vie et dynamique d'un fleuve. La Meuse de Sedan à Maastricht (des origines à 1600)* (Brussel 2006) 363.

¹⁵ Vifquain, J.B., *Des voies navigables en Belgique* (Brussel 1842) 36; Harsin, 'Projets', 138-139. Deze bronnen zijn in de feiten en argumentatie niet steeds volledig betrouwbaar.

¹⁶ Arends, G.J., *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940* (Delft 1994) 15, 168-169; Dam, P.J.E.M. van, 'Ecological challenges, technological innovations. The modernization of sluice building in Holland, 1300-1600', in: *Technology and culture. The international quarterly of the Society for the history of technology* 43-4 (2002) 500-520.

waterloopkunde. Sommigen vreesden dat de ene rivier in de andere zou leeglopen, of dat de zee via een kanaal diep in het land zou binnendringen en voor overstromingen zou zorgen. De priester-historicus Pontus Heuterus klaagde in 1600 over de domheid van tegenstanders van het zestiende-eeuwse Brabantse plan voor een Schelde-Maaskanaal. Hij meende dat de gevaaren ofwel niet bestonden, of met technische middelen konden worden ondervangen:

‘Deze nuttige en noodzakelijke onderneming is echter eerst door de burgeroorlogen in de Nederlanden uitgesteld en vervolgens hebben enige ondeskundige negatieve adviezen van domoren bewerkt dat het realiseren ervan niet op waarde werd geschat. Ten slotte zijn de onverschilligheid van onwetende, de afgunst van eierzuchtige en de klein-geestigheid van hebzuchtige mensen er tot op heden de oorzaak van geweest dat dit edele plan tot groot nadeel van de Provincie niet tot uitvoering is gekomen. Wat degenen na ons zullen ondernemen, zullen de tijden leren’¹⁷

Veel mensen waren zich er niet van bewust dat tussen twee stroomgebieden steeds een hogere waterscheiding lag. Behalve in de delta, kon die meestal niet zonder immens grondverzet op het niveau van een van de rivieren doorgegraven worden.¹⁸ De waterscheiding moest gewoonlijk van beide zijden trapsgewijs met sluizen worden ‘beklommen’. Van overstroming van de ene rivier door de andere kon dan ook geen sprake zijn. Ook Heuterus, met al zijn kritiek, maakte dezelfde fout. Hij dacht dat er

een grote sterke sluis aan de Maas nodig was om het kolkende hoogwater van die rivier uit het kanaal naar de Schelde en in de bestaande Maasbedding te houden.¹⁹

Het Schelde-Maasproject van Paulo Francesqui

In het begin van de zeventiende eeuw werd de zuidgrens van de Republiek van de Verenigde Provinciën globaal gevormd door die van Zeeland, Holland en de benedenkwartieren van Gelre. De delta van Rijn, Maas en Schelde stond daarmee onder Staatse controle. Bovenstrooms, zo ook in het Overkwartier van Gelre, behielden de Habsburgers de macht. De andere landen van het Duitse Rijk, waaronder het prinsbisdom Luik, namen in de tachtigjarige afscheidingsoorlog een min of meer neutrale positie in.²⁰ Bij hun tussenkomst in de Gulik-Kleefse opvolgingskwestie bezetten zowel Spanje als de Republiek een aantal vestingen in het strategisch belangrijke Rijnland, op het grondgebied van Kleef, Gulik en Keur-Keulen.²¹ Ze gebruikten die als barrières, zonder er aanspraak te maken op soevereiniteit. Het Spaans bestuur beveiligde daarmee de doorgaande landwegen naar de Achterhoek en Twente. Ook had het daardoor enig toezicht op de Rijn en op troepenbewegingen tussen Rijn en Maas.

De Maas bleef belangrijk voor het verkeer tussen Noord en Zuid, al waren vaart en handel er meestal alleen met licenten (vergunningen) en tegen extra betaling mogelijk. De ‘Spaanse’ Maas had een douanekantoor voor de afvaart in Roermond en een voor de opvaart in Venlo. Daarnaast moesten schippers in Maastricht, Roermond, Venlo en Grave beschermingsgelden (convooien) betalen, waarmee de onkosten van

17 Heuterus, Pontus, *De veterum ac sui saeculi Belgio* (Antwerpen 1600) 163; Latijnse tekst en vertaling van boek 2, hfdst. 23 in: Zijlmans, bijlage 4.

18 In latere tijden verbeterden de technische en financiële mogelijkheden. Voor het Albertkanaal werden de Sint-Pietersberg en het aansluitende plateau ten westen van Maastricht op het niveau van de Luikse Maas doorgegraven.

19 Zijlmans, bijlage 4.

20 Arndt, Johannes, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648* (Keulen 1998).

21 Spaanse troepen bezetten o.a. Wezel en Rijnberk, de Republiek nam Emmerik en Rees.

bewakingsschepen, forten, vestingen en garnizoenen werden bestreden.²² Verder verplaatste het Spaans bestuur enkele andere historische Maastollen naar zijn gebied. De Staten-Generaal van het Noorden handelden overeenkomstig. Dezelfde tollens werden daardoor soms op twee plaatsen geheven. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) matigde de Republiek haar regels en heffingen, mede omdat ze geen aanleiding wilde geven voor nieuwe Brabantse kanaalprojecten. Vrije Maashandel was voor beide partijen onmogelijk, omdat ze de belastinginkomsten uit de heffingen niet konden missen.

Toen Spanje in 1609 geen vrede, maar enkel een bestand had kunnen sluiten, zocht het naar mogelijkheden om zijn handel met de Zuidelijke Nederlanden en andere delen van het Duitse Rijk te vergroten. Daartoe wilde het opnieuw in Vlaanderen een stapel vestigen van zijn producten en die uit de Nieuwe Wereld.²³ De regering in Brussel, die voorlopig geen uitzicht meer had op de vroegere vrije doorgang vanuit zee naar Antwerpen, Gent of Brugge, deed veel moeite om van Duinkerken en Oostende haar zeehavens te maken. Daarvoor waren goede kanalen naar het achterland nodig, op de eerste plaats van Oostende via Brugge naar de Schelde bij Gent, maar ook verder door Brabant naar de Maas en de Rijn. De Spaans-Italiaanse ingenieur Paulo Francesqui speelde op die behoefte in. Hij diende, waarschijnlijk in 1611, een verzoekschrift in om een kanaal tussen de Maas en de Schelde te mogen aanleggen over Luiks en Brabants gebied. Vorm en inhoud van de oorspronkelijke aanvraag bij de aartshertogen Albrecht en Isabella, landsheer en -vrouwe van de Habsburgse Nederlanden, zijn niet bekend. In 1612 was het ver-

zoek in behandeling bij de Staten van Brabant, die het om advies voorlegden aan de gedeputeerden van de vier hoofdsteden (van de kwartieren van Brussel, Leuven, Antwerpen en 's-Hertogenbosch).

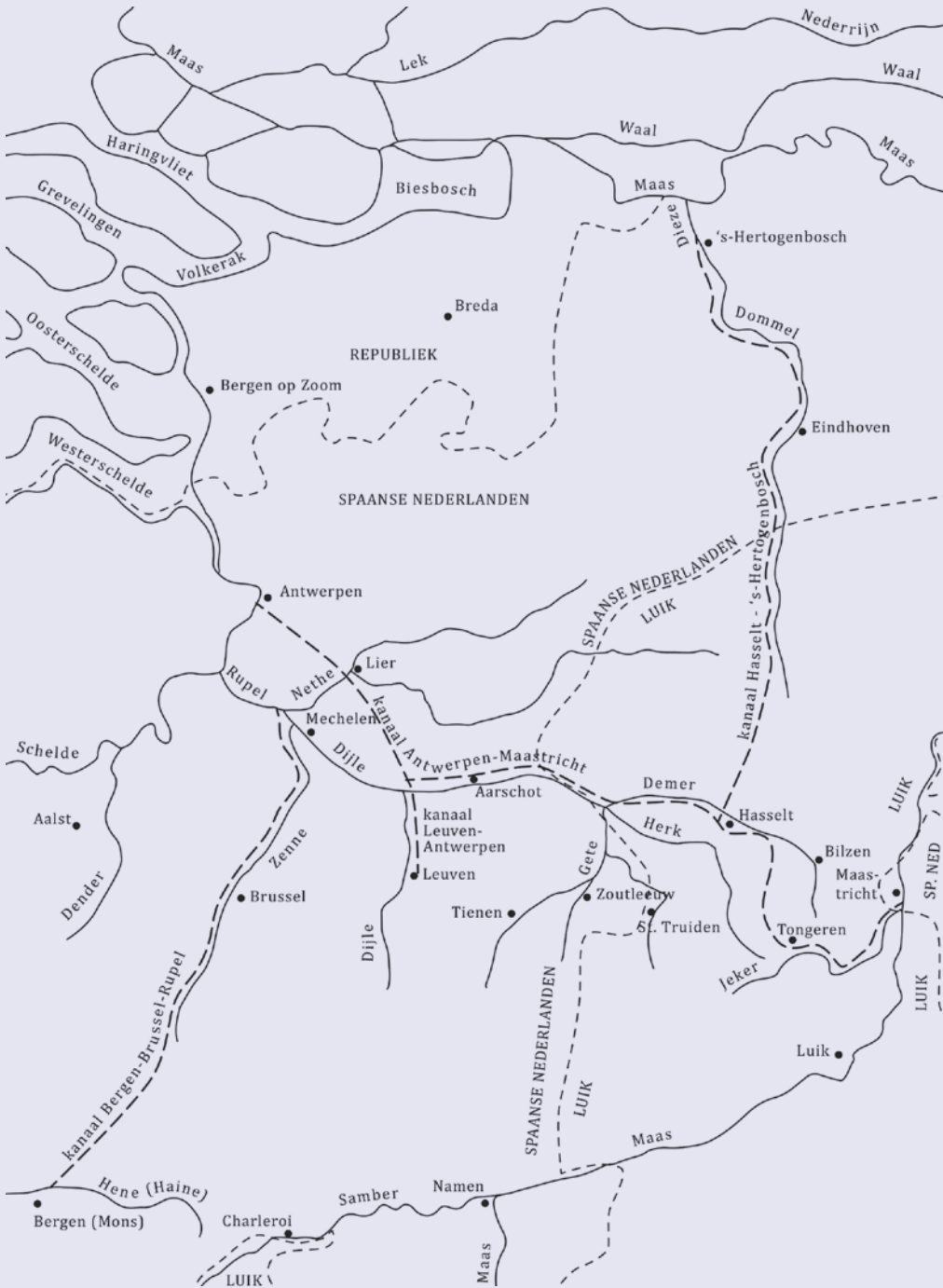
In het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch bevindt zich nog een aantal handschriften over de kwestie uit begin 1612. Ze zijn vrijwel onbekend en nooit eerder gepubliceerd. Daaronder zijn twee nota's ('relaties'), waarschijnlijk van Francesqui zelf, maar vertaald.²⁴ De ene is een algemene beschrijving van het plan voor een kanaal van de Maas naar de Schelde. De andere nota bevat een kostenberekening en voorstellen om het project door verschillende nieuwe belastingen te financieren. Mogelijk om alle Brabantse kwartieren te gerieven, stelde Francesqui een viertal vaarten voor: een van Maastricht naar Antwerpen, een tweede van Leuven naar Antwerpen (buiten de stapelplaats Mechelen om), een derde van 's-Hertogenbosch via Eindhoven naar Hasselt (waar die aansloot op de eerste vaart), en een vierde van Brussel (dat al een kanaal naar de Schelde had) naar Bergen in Henegouwen.

De eerste nota 'Relatie op den wech van den Nieuwe Vaert' bevat interessante informatie over de achtergronden en de opzet van het plan voor een kanaal van Maastricht naar Antwerpen, de technische uitgangspunten en het voorgestelde tracé. Net als in de Romeinse Tijd werd erop gewezen dat het werk leeglopende soldaten zou bezighouden. Ook zouden arme lieden er wat mee kunnen verdienen. De kosten waren weliswaar aanzienlijk, maar dat geld zou helemaal in de eigen streek worden uitgegeven. Ook zouden alleen de eigen landen van de grote voordelen genieten. Het kanaal kon helpen invallers uit de opstandige

22 Roebroek, 64-65.

23 Denucé, Jan, 'De handel', in: Max Roosees ed., *Vlaanderen door de Eeuwen heen 2* (Amsterdam 1913) 84.

24 'Relatie op den wech van den Nieuwe Vaert' en 'Relatie ofte propositie ter cause van de navigatie die gepretendeert wert te maecten om te vaeren van den Mase in 't Schelt', SA 's-Hertogenbosch, OSA, XIV.B.1b (Besognes ten Hove), begin 1612, inv. 5432; Heurn, J.H. van, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch 2* (Utrecht 1776) 324.

Kanalenplannen van Paulo Francesqui, 1612.

provincies op afstand te houden. De Maas- en Rijnhandel van Holland en Zeeland zou door de nieuwe kanalen, en het verbeteren van de zeehavens van Duinkerken en Oostende, overgaan op de ‘gehoorzame’ provincies. De scheepvaart op het kanaal zou in elk geval worden voorbehouden aan de eigen ingezetenen en die van het prinsbisdom Luik:

‘... Ende par consequent goede partye van den handel die gedreven wordt van Hollandt ende Zeelant lanx de Maese ende den Rhijn sich sal herrewaert [= hierheen] keeren. Ende de coopliden van desen lande en de landen van Luydich [= Luik] sullen denselven handel exerceren ende doen tot henlieder seer groote commoditeyt ende prouffijt. ... Om alsoe aen te trecken den handel van de zee die lanx de Maese ende den Rhijn is loopende, die nu desen werck souden nemen omme naer de landen van Luydich, Gulich, Collen ende voordere plaetsen in Duijtslandt, Lorrajnen ende Vranckerijck te gaenne, als oyck voor deghene die van daer herrewaerts souden commen. ... Waeronder dat moet geconditioneert wezen dat egeene andere schippers in deselve vaert sullen mogen commen als de die van de gehoorsaemheijt van den eenen Prince oft van den andere [van Brabant of Luik], omme alsoo de ingesetenen meer te beneficiëren als de vrempde.’²⁵

Francesqui stelde een zo kort mogelijke verbinding tussen Maastricht en Antwerpen voor. Hij wilde niet de zijrivieren van de Maas en de Schelde door middel van stuwen en sluizen bevaarbaar maken, maar parallelle kanalen graven. Het tracé zou vanaf Maastricht het dal

van de Jeker volgen tot bij Tongeren. Vandaar moest het doorsteken naar het Herkdal. Vervolgens zou het vanaf een punt tussen Bilzen en Hasselt langs de Demer lopen tot voorbij Aarschot en daar via Lier de richting van Antwerpen nemen.²⁶ Een kanaal had het voordeel dat hoogwaters en meegevoerd zand, maar ook bestaande tollën en andere rechten, en obstakels zoals watermolens en stadsdoorgangen, ontweken werden. De eigenaren of rechthebbenden van het kanaal zouden hun eigen heffingen kunnen instellen. Francesqui wilde het kanaal, mag men aannemen, vanuit de bovenlopen van Jeker, Herk en Demer voeden. Over negatieve gevolgen door verminderde afvoer op de benedenlopen sprak hij niet.

Omdat het oostelijk deel van zijn Schelde-Maastraject over Luiks gebied voerde, nam Francesqui ook contact op met prins-bisschop Ernst van Beieren en daarna met diens opvolger Ferdinand van Beieren (hierna ook Ferdinand van Luik en/of van Keur-Keulen genoemd).²⁷ In de eerste helft van 1613 werd het project zowel in Luik als in Brussel op het hoogste niveau behandeld. Dit leidde tot een briefwisseling tussen Ferdinand en aartshertog Albrecht, nadat ze elk de raad van deskundigen hadden ingeroepen. Uit die stukken blijkt dat beiden in beginsel met het plan instemden:

‘Ik heb uw brieven ontvangen, waaruit ik uw welgezinde houding vernam inzake de aanleg van het scheepvaartkanaal tussen Brabant en Luik. En om te tonen dat ik het van mijn kant graag wil ondersteunen, heb ik een bericht gestuurd aan Paolo Francesqui, voortrekker van dit project, met mijn verklaring en belofte dat ik mijnerzijds de rivier- en kanaalwerken in Brabant tot aan de Schelde zal laten

25 ‘Relatie op den wech van den Nieuwe Vaert’; Transcriptie van volledige tekst in: Zijlmans, bijlage 5.

26 Zijlmans, par. 5.3, noot 40.

27 Beiden waren in personele unie tevens o.a. keurvorst-bisschop van Keulen en bisschop van Munster.

aanleggen. ... Ik wil wel opmerken dat ik het in vele opzichten passend zou vinden dat dit kanaal via de stad Maastricht in de Maas uitmondt. En als daarover enig probleem mocht bestaan, zal dit door de genoemde commissarissen kunnen worden weggenomen. ...'²⁸

Luik en Brabant zouden elk de kosten op eigen gebied dragen, maar beide partijen wilden nog nader onderzoek naar het tracé en overleg over andere punten. Het voorgestelde tracé langs de Herk en de Jeker week af van de vroeger geplande verbinding van de bovenloop van de Demer bij Bilzen naar een plek aan de Maas direct ten noorden (benedenstrooms) van Maastricht op Brabants gebied. De mond van de Jeker lag net ten zuiden (bovenstrooms) van Maastricht op Luiks gebied. Albrecht hechte eraan dat de toegang tot het kanaal, met het belangrijkste douane- en tolstation, in Maastricht zou komen. Die stad was weliswaar in theorie tweehurig Brabants/Luiks, maar had een sterke Spaanse bezettingsmacht. Francesqui zal voor de omweg via Tongeren hebben gekozen, omdat daarbij de watervoorziening van het verdeelpand vrij eenvoudig vanuit de bovenloop van de Jeker verzekerd kon worden. Bij het oude tracé van Bilzen naar de noordkant van Maastricht was in de buurt van de waterscheiding geen permanente beek van betekenis voor de voeding te vinden. Vanwege de onzekerheden werd voorzien dat de Brabanders pas met de werken zouden beginnen, wanneer de Luikenaars hun deel voor de helft klaar zouden hebben. Ook dit dure en technisch moeilijke project bleef in de verkenningsfase steken. Een soortgelijk voorstel van de krijgsbouwmeester

aan de Staten van Brabant in 1619 vond evenmin voldoende steun van de niet direct bediende steden.²⁹

Van de vervoerspolitieke verhoudingen in Luik in die periode is weinig bekend. De prins-bisschop en zijn medewerkers, die jaargelden van de machtige Habsburgers ontvingen, steunden het Maas-Scheldeproject aanvankelijk wel.³⁰ Ze klaagden echter steeds over Spaanse willekeur en vreesden Spaanse overheersing. De Luikse koopmansstand had verdeelde loyaliteiten. Ze onderhield aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw innige banden met Dordrecht. De Luikse Maashandel heeft waarschijnlijk zelfs geprofiteerd van de oorlog op de Schelde. Veel Luikse bedrijven en ambachtslieden hadden zich in Dordrecht gevestigd. Luikse kooplieden hadden er een eigen nieuwe woonwijk.³¹ Onder hen was de familie De Geer, die in Dordrecht en later in Amsterdam en Zweden fortuin zou maken. Deze Luikenaars kenden de kracht van de Republiek. Zij zullen zich beslist tweemaal hebben bedacht voor zij geld zouden steken in een ongewis project dat hun handel op Antwerpen en Oostende moest oriënteren en dat zeker door hun vertrouwde handelspartners zou worden bestreden.

28 AR Brussel, Raad van State en Audiëntie, inv. 1468/4 (28 juni 1613), mijn vertaling; Zijlmans, par. 53, noot 44-47.

29 's-Hertogenbosch vond in elk geval dat het in strijd was met zijn handelsbelangen. Brief van Bossche vertegenwoordigers in Brussel, 3 mei 1619, genoemd in Heurn, 339-340.

30 Kessel, Jürgen, *Spanien und die geistlichen Kurstaaten am Rhein während der Regierungszeit der Infantin Isabella (1621-1633)* (Frankfort 1979) 66-67.

31 Klein, P.W., *De Trippen in de 17^e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt* (Assen 1965) 67.

Het Maas-Rijnproject van Gerrit Haesenvoet

Ingenieur Gerrit Haesenvoet uit Gelder (Geldern) had in vergelijking met Paulo Francesqui bescheidener plannen, maar ze hadden grotere gevolgen. In 1618 stelde hij zijn stadsbestuur voor een kanaal met sluizen voor kleine scheepvaart aan te leggen. Het zou van Gelder over de heide van Walbeek (Walbeck) en langs de Roode Beek naar de Maas tussen Arcen en Wellerlooi moeten lopen.³² Gelder zou ermee kunnen ontsnappen aan het overslag- en handelsmonopolie dat Venlo zoveel als mogelijk handhaafde op de rechter Maasover tot Mook. De stad Gelder en de heer van Arcen maakten ten minste vanaf de vijftiende eeuw aanspraak op een eigen overslagrecht aan de Maas in Arcen. Ze zouden dat van oudsher als gewoonterecht of privilege hebben bezeten. Opeenvolgende hertogen van Gelre hadden tot dan toe alle betrokkenen te vriend willen houden en nooit duidelijk partij gekozen.³³ We merken op dat Haesenvoets tracé niet in het versterkte Arcen uitkwam, maar langs de noordkant van de Roode Beek door de heerlijkheid Well naar de Maas voerde. Een duidelijke technische reden daarvoor is er niet. Mogelijk heeft Gelder naast Venlose ook Arcense rechten willen omzeilen, en was de heer van Well inschikkelijker dan die van Arcen.³⁴ Het stadsbestuur van Gelder schreef in oktober 1618 twee aanbevelingsbrieven voor het kanaalproject, één bestemd voor graaf Hendrik van den Bergh, gouverneur van het Gelders Overkwartier, de andere voor algemeen gebruik:

‘Brenger deses Gerit Haesenvoet, ingenieur, giff ons te erkennen het maeken ende graven van eene fharte van dese stadt Gelre hin in die Mase ende considererende dat het werck niet allein tot befryhong vande landen, maer oeck hunne hochheden [= de aartshertogen] profitelick ende den onderdanen gerieffelick sin sal, bidden wy dat U.G. gelieven hem gnedige audientie hierop te geven, ende by hunne hoocheden beforderlik sin, dat het werk tott goeden effect gebracht mogte werden vth die generale middelen.’

‘Also ons Burgemeister Schepen ende Raeth der stadt Gelre der wolerfharener Gerhit Haesenvoet, Ingenieur, te kennen gegeuen, wie dat vth der Maze aen die roode beeck durch die heerlickheit Well recht hin op dese stadt Gelre ein schipfhart gemakt kan werden, niet allen tot profit van hunne hoocheden, ende derselver ondersaeten, maer ook grooten grieff van Geldrische Voghdye, Nederampt ende andere omliggende benachbarten, gelick wy hierbeforens van den heere van Well selbst te kunnen geschien onderricht sein, bidden ende begeren daerom aen alle ende yderen, daer ermelter Hasenvoet sich adressiren werdt, dese seine invention, daermede die lantschap gedient kan werden, so feel moegelik te beforderen, dattzelve in effect gebracht kan werden.’³⁵

Het had geen onmiddellijk resultaat. Tussen 1622 en 1624 werkte Haesenvoet het plan in overleg met het stadsbestuur verder uit. Ook

32 De Roode Beek stroomde vroeger op de grens van de heerlijkheden Arcen en Well. De bovenloop is door ontginningen verdwenen. De midden- en benedenloop vanaf ‘Klein Vink’ zijn in 2010-2013 door het waterschap hersteld.

33 Frankewitz, Stefan, ‘Geldern – Arcen – Venlo. Gewohnheitsrecht contra Stadtrecht’, in: M. Nicolay-Panter e.a., *Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande* (Keulen 1994) 290-303; Nettessheim, Friedrich, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern* (Kevelaer 1963) 124; Hermans, 31.

34 Zie de tweede hierna aangehaalde aanbevelingsbrief; Zijlmans, par. 5.4, noot 55.

35 SA Geldern, Abt. A, Korrespondenz-Journale F1, f. 27-28; Geciteerd door Pick, Richard, *Die Anwesenheit Napoleon's I. zu Rheinberg* (Trier 1880) 17-18, en Pistor, 8-9 (verkort en vertaald).

onderzocht hij hoe het kanaal van Gelder kon worden doorgetrokken naar de Rijn bij Rijnberk (Rheinberg).³⁶ Die Keur-Keulse stad had een Spaanse bezetting. Men bedacht dat het kanaal tevens kon dienen als verdedigingslinie tegen Staatse aanvallen. Het zuidelijk deel van het Rijnland zou dan worden verlost van de geregelde strooptochten van Staatse legers, die er hun 'contributies' ophaalden.³⁷ Dat het project van een plaatselijke verbinding naar een van (boven)nationaal belang werd uitgebreid, zal ook met de financiering hebben samengehangen. Het kleine en verarmde Gelder kon de kosten van een kanaal naar de Maas zeker niet alleen opbrengen en zocht daarom betaling uit de landelijke algemene middelen.

Omdat het tracé Keur-Keuls grondgebied doorsneed, overlegde Haesenvoet in maart 1624 met keurvorst-aartsbisschop Ferdinand.³⁸ Deze had nog in 1613 als prins-bisschop van Luik met Francesqui te maken gehad. Hij voelde, zoals later bleek, weinig voor het geplande kanaal, dat zijn neutraliteit in gevaar zou brengen. Haesenvoet sprak waarschijnlijk ook met Wolfgang Willem, vorst van Palts-Nieuwburg (Pfalz-Neuburg) en hertog van Gulik en Berg, voor wie hij eerder gewerkt zou hebben.³⁹ In de Gulik-Kleefse opvolgingskwestie had de hertog hulp van Spanje gekregen, terwijl zijn tegenstrever in Kleef, de keurvorst van Brandenburg-Pruisen, werd gesteund door de Republiek. Wolfgang Willem toonde zich voorstander van het kanaal. Hij verwachtte dat het bescherming zou bieden tegen Staatse invallen en beval het project aan bij de Statenvergadering van Gulik-Berg in Dusseldorp (Düsseldorf) in

1624.⁴⁰ Gezien de militaire voorgeschiedenis was dat begrijpelijk. Prins Maurits van Oranje-Nassau had in 1610 de sterke stad Gulik als strategische voorpost ingenomen. In 1622 veroverde en bezette het Spaanse leger van Ambrogio Spínola en Hendrik van den Bergh die vesting met hetzelfde doel in naam van Wolfgang Willem. De Staatse troepen bleven daarna proberen hun positie in Gulik te herwinnen.⁴¹

Gealarmeerd door geruchten over onderhandelingen, informeerde het stadsbestuur van Venlo in maart 1624 in Brussel en bij gouverneur Van den Bergh of er iets was besloten. Het bleek dat er nog geen octrooi was aangevraagd of gegeven, maar dat er al wel her en der verkennend over werd gesproken. Het belang van Venlo was duidelijk. Door een kanaal vanuit de Maas bij Arcen zou zijn oude monopolie op de handel met het Gelderse achterland waardeeloos worden. De Maashandel liep al slecht door de oorlog. Bij de aanleg van een kanaal moest men vrezen voor een volledige blokkade van de handel met de Republiek. Venlo bleef daarom actief lobbyen tegen het geplande kanaal. De Brecht, vertegenwoordiger van de stad in Brussel, raadde dat in zijn brieven ook aan:

'... Mijn opinie is dat uwe edele aldaer aen de cancellarie ende rekenkamer aenhielt ende requeste presenteerden ten eynde ingevalle de selve heere van desen voorsseide pretensie yet te voeren quame, sij U.E. daerop wilden hooren, want sonder het advis van d'een offt d'ander en sal hier gheen resolutie genomen worden. ...'

36 In 1622 verkende Haesenvoet met de burgemeesters van Gelder het Wellse Veen en de Roode Beek, in 1624 het tracé bij Rijnberk en Klooster Kamp. Pistor, 9, op grond van stadsrekeningen.

37 Zowel het Spaans bestuur als de Republiek hieven beschermingsgeld in dorpen tot diep in elkaars gebied. De grensstreek werd dus dubbel belast. Het voorkomen van bijdragen aan de vijand gaf ruimte om de eigen heffing op te voeren. Meester, Bernard de, *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1621-1627)* 1 (Brussel 1938) 11.

38 Pistor, 9.

39 Pick, 17; Brouwers, Peter, 'Die Sage von Hasepoot und Granvaleer', in: Dassel, 129.

40 GA Venlo, Oud archief 1, inv. 2254/4; Zijlmans, par. 5.4, noot 62.

41 Israel, Jonathan, *Conflicts of empires. Spain, the Low Countries and the struggle for world supremacy, 1585-1713* (Londen 1997) 31-37.

‘... soo dat mij dunct voor al nootelijck is mette voorsseide sijne excellentie graef Henrick dyen aengaende te spreken om alle geprecipiteerde resolutien voor te comen [overhaaste besluiten te voorkomen], want ontwijffelijck en sall sonder desselfs goetduncken nyet geschieden. ...’

‘Alzoo sijne excellentie graef Henrick hier is gearriveert, zoo heb ick om tijt te winnen ende alle inconuenienten voor te comen sijne excellentie gepresenteert den interest ende prejuditie die de steden op den Maesstroom ende namelijk Venlo souden lijden bij soo verre de propositie opt graven van de nieuwe vaert wierde geffectueert, waerop de voorsseide sijne excellentie mij seijde dat U.Ee. hem daerover ooc gesproken hadden voor sijn vertreck, ende en twijffele nyet off en sal alle ongemac verhueden, waer van ick U.E. wel heb willen adverteren in acquit van mijn debvoir [om me van mijn taak te kwijten] ende om te toogen dat ick nyet en sal onderlaten in alle voorvallende occasien U.E. te dienen met alzulcken yever ende affectie’⁴²

Een besluit bleef voorlopig uit. Of de tegenstand van de keurvorst-aartsbisschop van Keulen en van de stad Venlo invloed had op de bestuurders in Brussel is niet bekend. Belangrijker was waarschijnlijk dat alle aandacht en inzet van mankracht en geld op dat ogenblik gericht waren op een militaire actie in het Noorden, vanaf augustus 1624 de belegering van Breda. Toen Spínola in juni 1625 die stad eindelijk kon innemen, was het duidelijk dat dergelijke inspanningen – waarvan de uitkomst steeds onzeker was – niet blijvend geleverd konden worden. Aartshertogin Isabella (de *Infanta*) en

haar raadgevers hielden van toen af een meer defensieve koers aan en richtten zich op projecten die de welvaart van de afgescheiden provincies moesten ondergraven. Ook het plan van Gerrit Haesenvoet kreeg daardoor een kans.

Economische oorlogsvoering tegen de Republiek

Na afloop van het Twaalfjarig Bestand tussen de Republiek en de aartshertogen, en na ultieme vredespogingen, werden de vijandelijkheden hervat. Doordat aartshertog Albrecht in dat jaar kinderloos stierf, vervielen de Nederlanden opnieuw volledig aan de Spaanse kroon. De *Infanta* zette haar bestuur als landvoogdes voor Filips voort. De regering in Brussel werd daarna nog meer gedomineerd door Spanjaarden, die de belangen van dynastie en Kerk centraal stelden, zo nodig ten koste van welvaart en welzijn van de gehoorzame gewesten. Omdat ze weinig geld beschikbaar had, en een directe aanval op de goed beschermde vesting Holland geen uitzicht bood, zocht de Spaanse regering creatieve andere mogelijkheden om de impasse te doorbreken. Ze zette vooral in op economische oorlogsvoering.⁴³ Een belangrijk onderdeel was de uitbouw van een Vlaamse oorlogsvloot, die het handelsverkeer en de visserij van de Republiek zoveel mogelijk moest schaden. Daarvoor werden de havens en forten van Duinkerken verbeterd en uitgebreid. Ook een beperkte landoorlog, gericht op het gebied beneden de grote rivieren, paste in dat beleid. Hij bond dure Staatse troepen en verzwakte de economie van het Noorden.

Die aanpak leverde weinig resultaten op. Wel raakten de Spaanse fondsen uitgeput en moesten staatsuitgaven met steeds nieuwe leningen worden gedekt. De financiële en organisatorische structuren haperden. Hervormingen gericht op meer eenheid en samen-

42 29 en 30 maart en 1 april 1624, GA Venlo, Oud archief 1, inv. 2254/3, 4 en 5.

43 Israël, *Conflicts of empires*, 1-17.

hang, en vooral op een evenwichtiger verdeling van de lasten binnen het rijk, waren dwingend noodzakelijk. De Spaanse regering ontwikkelde daarvoor de *Unión de Armas*, maar de uitvoering ervan stuitte op veel tegenstand.⁴⁴ Omdat de nood hoog gestegen was, spande ze zich vanaf 1626 nog eens bijzonder in om de plannen door te voeren. Een systeem van quota moest de rijksdelen verantwoordelijk maken voor een aandeel in het veldleger en de oorlogsvloot. Daarnaast zouden ze zelf de garnizoenen in hun vestingen moeten gaan betalen. De weerstand tegen het hervormingsprogramma, dat inbreuk maakte op oude privileges, bleef in de meeste aangesproken landen echter onverminderd groot. In de Nederlanden lukte de deelname aan de *Unión de Armas* een eind weegs, maar eigen financiering van de vestingen bleek onmogelijk. Spanje besloot de strijd tegen de Republiek ter zee voort te zetten en op het land voorlopig in de verdediging te blijven.⁴⁵ De oorlogsbegroting werd verminderd en in overeenstemming gebracht met de nieuwe prioriteiten.

Spanje wilde vooral de winstgevende handel van de Republiek, gericht op haar achterland aan de grote rivieren en de Oostzee, beletten. Een gewapende Vlaams-Duits-Hanseatische compagnie, een *Almirantazgo* met voorrechten in Spanje, zou die handel moeten overnemen. Spaanse onderhandelaars spraken er al vanaf eind 1624 over met de keizer, de katholieke Duitse vorsten en de Hanzesteden.⁴⁶ Ze wilden de samenwerking gronden op een defensief verbond tussen Spanje, keizer Ferdinand II en de Liga van katholieke Duitse rijksstanden, die door Beieren werd aangevoerd. De keizer verwelkomde de voorstellen voor samenwerking tegen de groeiende protes-

tantse invloed, maar liet het initiatief en de bijkomende oorlogsvoering liever aan Spanje over. De meeste Duitse vorsten hadden overwegende bezwaren tegen al te innige banden met Spanje – dat al een machtspositie had in het Rijk – en tegen handelsbelemmeringen op de rivieren. De Hanzesteden zagen weinig in een monopolie voor een Spaans-Duitse handelscompagnie. Ze wensten vooral neutraal te blijven en gaven slechts minimale medewerking. Toch sloot de regering in Brussel op 29 juli 1625 van haar kant de Schelde, de Maas, de Rijn, de Lippe (bij Wezel, door Spanje bezet) en de Eems af en verbood alle handel met de opstandige provincies:

‘Philips byder gratie Gods koning van Castilien, ... doen te weten: dat ... wy hebben ... andermael verboden ende verbieden wel expresselijck by desen te senden, voeren of transporteren naer de voorszegde gerebelleerde Provincien, ‘t zy te lande, ter zee oft door het soet water, ende namentlick door de revieren vande Schelde, Mase, Rhijn, Lippe ende Eemse, ende door alle andere passagien ofte wegghen, directelijck oft indirectelijck, eenigh gelt, eet-waren, coopmanschappen, waren ofte andere dingen, hoedanigh die soudou moghen zijn ofte mogen wesen, noch oock vande voorszegde gerebelleerde Provincien te brengen oft doen innekomen eenige dingen oft coopmanschappen, zijnde van hen gewas oft handwerck, oft hebbende daer door ghepasseert, niet uytgesteken oft gereserveert [= niets uitgezonderd]. ...’⁴⁷

44 Straub, E., *Pax et Imperium. Spaniens Kampf um seine Friedensordnung in Europa zwischen 1617 und 1635* (Paderborn 1980) 79-108.

45 Janssens, P., ‘De landvoogdij van Isabella 1621-1633’, in: D.P. Blok e.a. ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden 6* (Haarlem 1979) 374-378; Lefèvre, Joseph, *Spinola et la Belgique (1601-1626)* (Brussel 1947) 82.

46 Ródenas Vilar, R., *La política europea de España durante la Guerra de Treinte Años (1624-1630)* (Madrid 1967) 46-77; Israel, Jonathan, *Empires and entrepôts. The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen 1990) 201-212, 223; Kessel, 234-248.

47 *Ordinantie ons Heeren des Coninx inhoudende verbodt vanden coophandel mette gherebelleerde Provincien* (pamflet Nuttel 3584).

FOSSA SANCTE MARIÆ,
 que et EVGENIANÀ dicitur. *Vulgo De Nieuwe Grift.*

C L

D V C A
 T V S

*Tabula hæc 450000 pios est, vnde magnitudine totius hinc
 amplius, rursusq. et singulis Aflantiæ vicibus, quæ regni
 imperio sunt quæregitabantur.*

*Aliter: Comitatibus, in quibus quibusdam vicibus
 consistunt.*

hinc Nona

*Alia: in quibus singulis vicibus
 consistunt, quibusdam vicibus, quibusdam vicibus.*

Quibusdam vicibus, quibusdam vicibus, quibusdam vicibus.

EXPLICATIO NUMERORVM

1. Status Comitatus Hinc	2. Status Comitatus Generalis
3. Status Comitatus Parsa	4. Status Comitatus Parsa
5. Status Comitatus Parsa	6. Status Comitatus Parsa
7. Status Comitatus Parsa	8. Status Comitatus Parsa

Ingekleurde kaart van de Fossa Eugeniana: “Fossa Sanctæ Mariæ quæ et Eugeniana dicitur vulgo De Nieuwe Grift”, door Guilj. Janſonius Blaeuw., met de wapens van Gelre, Kleef, Keulen en Meurs (RHCL, kaartencollectie RAL, cat.nr. 472).

De Staten-Generaal in Den Haag beantwoordden die maatregel enkele maanden later door ook van hun kant de handel te sluiten.⁴⁸ In mei 1626 verbood het Spaans bestuur zelfs het postverkeer met het Noorden. Op overtredingen stonden zeer zware boetes en straffen zoals verbodverklaring, verbanning of de galeien.⁴⁹

Een belangrijke propagandist van de nieuwe politiek was de geleerde en invloedrijke Antwerpse Jezuïet Karel (Carolus) Scribani.⁵⁰ Hij schreef in de geest van de Contrareformatie een groot aantal spirituele, godsdienstpolitieke en historische werken. Scribani was bekend bij alle toenmalige groten der aarde en werd geraadpleegd door onder meer de aartsbisschop, opperbevelhebber Spínola, de Spaanse 'ambassadeur' in Brussel De la Cueva en minister Olivares. Op het eind van zijn leven schreef hij onder pseudoniem een tweetal pamfletten over de concrete politiek in de Nederlanden: *Den Hollantschen Apocalypsis* uit 1625 en *Den Neder-lantschen Waer-segger* uit 1626.⁵¹ Ze werden verschillende malen herzien en verschenen later in diverse vertalingen.

De 'Waer-segger' geeft in dialoogvorm een analyse van de oorsprong, de ontwikkeling en het gewenste einde van de burgeroorlog. Scribani was daarbij, verscholen achter zijn pseudoniem, erg kritisch over de instelling en de prestaties van het Spaans bestuur. Belangwekkend is zijn 21-punten-plan, dat tot een spoedige eindoverwinning voor 'God, Koning en Vaderland' moest leiden. Deze punten kwamen voor een groot deel overeen met de beoogde Spaanse hervormingen, maar spitsten zich toe op de situatie in de Nederlanden. Ze betroffen de organisatie en financiering van leger en vloot, maar ook het bevorderen van de eigen handel en de tegenwerking van die van de Republiek.

In elk geval zou alle handel tussen Noord en Zuid moeten worden verboden, omdat die de Republiek veel geld opleverde. Enkele van de actiepunten werden bij het eerste verschijnen van de 'Waer-segger' in 1626 al in meerdere of mindere mate uitgevoerd, zoals creatieve nieuwe belastingen. Niet helemaal nieuw was ook Scribani's voorstel voor de aanleg van kanalen tussen de Rijn, de Maas en de Schelde:

'Ten neghthienden: waer seer profijtelijck voor de ghehoorsame Provincien, ende seer schadelijck voor den vyandt, wiens macht in den koop-handel ende navigatie gheleghen is, soude oock grootelijckx dienen tot versekerheydt ende sterckte des Landts, dat de Mase door den Demer t'Antwerpen, ende den Rhijn in de Mase ghebrocht wierde, het welck met cleyne kosten geschieden kan; want noch d'e'en noch d'ander gheen vier mijlen gravens van doen en hebben. ...'⁵²

Scribani stelde het, misschien opzettelijk, al te eenvoudig voor. Zijn formulering, dat met een aantal mijlen graven de Rijn in de Maas en de Maas in de Demer 'gebracht' konden worden, suggereerde het vrij algemeen heersende misverstand, dat de ene rivier door een kanaal onder vrij verval naar de andere geleid kon worden. Hij sprak niet over de vele kostbare sluizen en andere voorzieningen die nodig waren om de waterscheidingen te overwinnen, voldoende vaardiepte te bereiken en het kanaalwater vast te houden. Misvattingen over de problemen van kanaalaanleg en (on)mogelijke oplossingen zouden nog langer een rol spelen in de publieke discussie over die projecten (zie hierna). Scribani sloot zijn lijst voorstellen af

48 *Placcaet ende ordonnantie van retorsie der hoogh ende moghende heeren Staten Generael ...* (KB pamflet Q34:42), 16 okt. 1625.

49 *Placcaet ons Heeren des Coninx op het feyt van de correspondentien mette vyanden ende rebellen* (pamflet Knuttel 3658).

50 Zijlmans, par. 5,5, noot 78.

51 Bibliografie in: Brouwers, L. en J.F. Gilmont, *Carolus Scribani* (Brussel 1977), 294-368. Zijlmans, par. 5,5, noot 79-81.

52 [Scribani] *Den Neder-lantschen Waer-segger* [Antwerpen 1626] (pamflet Knuttel nr. 3609) 72.

met het plan om grote delen van Holland en Zeeland te verdrinken door het doorsteken van verschillende dijken. Hij was zo fijngevoelig te veronderstellen dat de dieren zouden omkomen, maar dat de mensen zich zwemmend zouden kunnen redden.⁵³

'Glorieuze ondernemingen' aan Maas en Rijn

Begin 1626, een half jaar na de verovering van Breda en het begin van de rivierblokkade, en in de tijd dat de 'Waer-segger' uitkwam, werd het project van de Schelde-Maas-Rijnverbinding ten slotte opgepakt. Dat hing waarschijnlijk samen met het verbond dat Engeland en de Republiek op 9 december 1625 in Den Haag met Denemarken aangingen en dat de Spaanse positie in Noord-Europa ernstig bedreigde.⁵⁴ Ook de schaarste en duurte door de onderbroken handel hebben er mogelijk een rol bij gespeeld. De gang van zaken bij de voorbereiding van het project wordt min of meer duidelijk uit een verslag ('*Relaçion*') dat in augustus 1626 naar de koning werd gestuurd.⁵⁵ Andere bronnen verduidelijken de chronologie en de aard van de acties.

In de winter van 1626 had de regering in Brussel opnieuw contacten met Gelder en Haesenvoet. Een hooggeplaatste deskundige, Giovanni de' Medici, verklaarde daarop dat er goede mogelijkheden waren voor een kanaal tussen de Rijn en de Maas.⁵⁶ In maart 1626 zond de *Infanta* ingenieur Jacob Janssen naar Gelder.

Met Haesenvoet bekeek hij de ontwerpen en het kanaaltracé.⁵⁷ Adriaan van Hoensbroek, erfmaarschalk van Gelre, stuurde daarop een door Haesenvoet gemaakte plantekening naar de keurvorst-aartsbisschop van Keulen en de hertog van Gulik-Berg.⁵⁸ In april en mei 1626 bezocht ook De' Medici het gebied van de geplande werken.⁵⁹ Janssen en De' Medici stelden vast dat de aanleg van een kanaal met sluisen van Rijnberk naar het fort Arcen uitvoerbaar was. Waarschijnlijk hebben ze toen de voorkeur gegeven aan het kortere tracé dat op het fort aansloot, omdat het tracé over Wells gebied vooral was ingegeven door plaatselijke belangen. Voor de zekerheid zond Ambrogio Spínola in mei nog ingenieur Jan Coeck en bouwmeester Jan van Straatsburg naar het gebied voor een nauwkeurige verkenning en opmeting. Ook twee commissarissen, waaronder Jan van de Wouwer, onderzochten ter plaatse de mogelijkheden.⁶⁰ Hun gezamenlijke conclusie was dat bij het Rijn-Maasproject geen al te grote problemen te verwachten waren. De hertog van Gulik-Berg, wiens gebied tot in Tegelen reikte, vroeg het Rijn-Maaskanaal zo ver mogelijk stroomafwaarts aan te leggen en zijn grondgebied en rechten niet te raken.⁶¹

Rond april 1626 herleefde ook de belangstelling voor een Maas-Scheldeverbinding. Uitgangspunt was een oud Brabants plan dat – al door de ratten aangevreten – door commissaris Jan van de Wouwer op een kerkzolder in Brussel was teruggevonden.⁶² Het betrof een kanaal

53 *Ibidem*, 74-75; *Mercure François* 12 (1627) 33-34.

54 Aitzema, Lieuwe van, *Verhael van de Nederlandsche Vreede handeling* 1 (Amsterdam 1653) 59-68.

55 [Anselmo, Antonio], 'Relaçion tocante las obras de los canales propuestos a hazer entre los rios Rin y Mosa, y tambien entre la dicha Mosa desde Mاستrique al rio Demer', AG Simancas, Secretaría de Estado, legajo 2040, doc. 81; Transcriptie en vertaling in: Zijlmans, bijlage 6. In de literatuur werd gewoonlijk een gebrekkige Franse samenvatting gebruikt: Lonchay, H., *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle* 2 (Brussel 1927) nr. 960.

56 *Relaçion*, 3.

57 *Ibidem*, 4; Pistor, 10-11, noot 51.

58 SA Geldern, Archivaliensammlung, nr. 213 (22 maart 1626); Pistor, 10-11, noot 51.

59 *Relaçion*, 4; Meester, dl. 2, nr. 1533, 1561; Pistor, 11.

60 *Relaçion*, 4; Pistor, 11.

61 '... sowait es immer moglich hinabwärts ...', 9 juni 1626, HSAD, Jülich-Berg II, nr. 3015, 29v; Pistor, 9.

62 Het is onbekend van wanneer en van wie dat plan was.

van Maastricht naar Bilzen aan de Demer, die stroomafwaarts zou worden gekanaliseerd of verbeterd tot in de Dijle.⁶³ Het kanaal zou dus over ongeveer 40 km Loons (Luiks) gebied doorsnijden, van Herk(-de-Stad) tot bij Maastricht, dat gedeeld Brabants/Luiks was. Er werden kopieën en afschriften gemaakt van de kaarten en papieren, en vertalingen van het Nederlands in het Spaans. De drie belangrijkste machthebbers in de Zuidelijke Nederlanden, de *Infanta* Isabella Clara Eugenia, de Spaanse gezant in Brussel Alonso de la Cueva, en opperbevelhebber Ambrogio Spínola, zagen de strategische mogelijkheden van het plan en lieten het nader onderzoeken. Ze stelden de kundige Giovanni de' Medici, markies di Sant'Angelo, aan als projectleider van de beide werken, van de Rijn tot aan de Schelde. De' Medici had zich in 1625 als hoge genieofficier verdienstelijk gemaakt bij Spínola's belegering van Breda. Hij had daar met inundaties en militaire werken de stad helpen insluiten. De' Medici werd bijgestaan door Jan van de Wouwer. Deze was vertrouweling van het Brusselse en Spaanse Hof, commissaris van Financiën, oud-schepen van Antwerpen en een vriend van Pieter Paul Rubens, schilder en diplomaat in Spaanse dienst. Hij hield zich bezig met de economische oorlogsvoering tegen de Republiek en had de leiding gehad over de werken aan het havencomplex bij Duinkerken.⁶⁴ De achterlandverbinding was daarvan het logische en noodzakelijke vervolg. Hij kreeg hulp van de jonge ingenieur en cartograaf Michiel van Langeren, die ook ervaring had opgedaan in Duinkerken. Tot de technische staf behoorden verder Jacob Janssen, Jan Coeck en Jan van Straatsburg.

Bij de verkenning van het tracé tussen Maastricht en de Demer stuitte de onderzoekers op grote technische problemen. Vanuit de Maas moest hier met sluisen een hoogteverschil van circa 40 m worden overwonnen, te beginnen met de Caberg. Verder was er op het plateau nauwelijks voedingswater voor het kanaal aanwezig. Eind mei 1626, bij een tweede verkenning, kreeg De' Medici het gelukkige idee dat hij voor de voeding van de sluisen gebruik zou kunnen maken van het water van de Jeker, die wat zuidelijker lag.⁶⁵ In de literatuur werd algemeen aangenomen dat hij koos voor het tracé van Francesqui, langs de Jeker naar Tongeren en vandaar via de Herk naar de Demer. Die oplossing is onwaarschijnlijk omdat daarmee de uitmonding in de Maas op Luiks gebied zou komen, wat de *Infanta* niet wilde. De *Relaçion* geeft ook de indruk van een andere oplossing. Van de Wouwer, Coeck, Janssen en Van Langeren gingen immers eind juni nog verder met de verkenning van de bovenloop van de Demer, boven de aantakking van de Herk.⁶⁶ Ze voeren tot de abdij van Herkenrode bij Hasselt, waar het varen toen nog net mogelijk was. Mogelijk wilde De' Medici stroomopwaarts van Tongeren Jekerwater aftappen en dit met een toevoergoot onder vrij verval naar het verdeelpand tussen Bilzen en Smeermaas bij Maastricht voeren. Ook in latere teksten uit 1626 en 1627 over het project was er steeds sprake van een kanaal van Bilzen naar Maastricht, terwijl in geen enkele de kanalisering van Herk en Jeker werd genoemd.⁶⁷ Voor die toevoergoot heeft De' Medici wellicht gebruik willen maken van de resten van het aarden aquaduct dat in de Romeinse Tijd Jeker-

63 *Relaçion*, 2-3; Brieven Franse ambassadeur Bauchy in Brussel, 2 en 10 april 1626, AAE Courneuve, Correspondance politique, Pays-Bas espagnols et autrichiens 6, 88-89, 97-98; Zijlmans, par. 5,6, noot 93.

64 Israël, *Conflicts of empires*, 45-46.

65 '... dat de rivier de Jeker ... de sluisen die nodig zullen zijn vanaf de Maas tot de Demer met voldoende water kan voeden. Daarmee werd het ontwerp van dit eerste werk vervolmaakt.', *Relaçion*, 5, mijn vertaling; Zijlmans, par. 5,6, noot 96.

66 *Relaçion*, 5-6.

67 Zijlmans, par. 5,6, noot 98.

water naar Tongeren had gevoerd, en dat hersteld en verlengd zou moeten worden. In later eeuwen was men de vroegere functie van deze, plaatselijk 35 m hoge, vreemde ‘dijk’ vergeten.⁶⁸ In de zeventiende eeuw was hij misschien nog min of meer intact en kan De’ Medici met zijn ingenieursoog de mogelijkheden ervan hebben onderkend. Er werd in juni 1626 in het Brusselse paleis een schaalmodel van aarde gemaakt, dat iedereen daar overtuigde. Kort daarop werd De’ Medici naar Bonn gestuurd om de medewerking van Ferdinand van Keur-Keulen en Luik te vragen. Deze liet zich niet zomaar overhalen.⁶⁹ Waarschijnlijk speelde daarbij, naast militaire en politieke bezwaren, de plaats van uitmonding in de Maas een belangrijke rol.

Toen Van de Wouwer en zijn ingenieurs vanaf 24 juni 1626 opmetingen deden aan de Demer, brachten twee officieren hen op een belangrijk idee voor het andere deel van het project. Ze wezen hen erop dat de Rijn in de buurt van Ordingen (Uerdingen) bij hoogwater ver buiten zijn oevers kon treden. Zo zouden er ‘s winters bij Gelder in de Niers, zijrivier van de Maas, vissen zijn gevangen die van nature enkel in de Rijn voorkwamen. Er zouden ook nog andere, meer geschikte doorgangen zijn om de Rijn met de Niers te verbinden. Als men de natuurlijke neiging van de Rijn naar de Niers door afdamming, bedijking en enig graafwerk zou kunnen helpen en versterken, zou deze daarmee volledig in de veel lager gelegen Maas kunnen worden gevoerd.

‘...maar wat tot nog grotere tevredenheid bijdroeg was hetgeen hij en ingenieur Coeck onderweg hadden vernomen en opgetekend, namelijk dat men de hele Rijn

uit zijn bedding zou kunnen lichten en overbrengen naar de Maas, waardoor Holland voor een deel zou droogvallen en voor een ander deel zou verdrinken. Het eerste bericht kregen ze in Diest van de kapitein van de infanterie Van de Sterre die zich herinnerde dat er in het verleden een dijkdoorbraak van de Rijn was geweest bij Ordingen en dat het land overstroomd was, wat tot schade aan de fortificaties van Meurs had geleid. Ditzelfde werd daarna bevestigd door kapitein Diercx, superintendant van de Demer die, op een avond dat hij de genoemde commissaris in zijn versterkte huis logies verschaftte, aanvoerde dat er andere meer geschikte doorgangen waren om de rivier de Rijn met de Maas te verbinden.’⁷⁰

Dat opende voor de oorlog in de Nederlanden enorme perspectieven. De Nederrijn, Waal en IJssel zouden nauwelijks meer water voeren, terwijl versterkte Staatse steden aan de Beneden-Maas juist door het water overspoeld zouden worden. De weg naar de Republiek zou zo zonder hindernissen voor de Spaanse legers openliggen. Al kon men nog niet direct denken aan de verovering van Holland zelf, in het grensgebied zou eenvoudiger terrein gewonnen en belasting geheven kunnen worden. De *Infanta* was zo onder de indruk van dit plan dat ze de projectstaf opdroeg het meteen te onderzoeken. Toen De’ Medici en zijn ingenieurs vervolgens begin juli 1626 de Rijnstreek verkenden, kwamen ze tot de conclusie dat er bij Nuijs (Neuss) een heel geschikte doorgang van de Rijn naar het Niersdal te maken was. Het Rijnwater kon zo met een gunstig verval naar

68 Plaatselijk bekend als Beukenberg, Zeedijken en Hagedocht (Aquaduct?). Op de wal lag waarschijnlijk een open waterleiding met een lemen bodem en met hout versterkte zijcanten. Hij zou in de buurt van Lauw aan de linkeroever van de Jeker hebben afgetakt. Alleen de laatste 6 km bij Tongeren zijn, in afgesloten vorm, nog duidelijk zichtbaar. Ponzetta, L. e.a., ‘Opmeting van het Romeins aquaduct te Tongeren’, in: *Archeologie in Limburg*, 93 (2003) 3-7; Smeesters, J., *De Romeinse monumenten van Tongeren* (Tongeren 1975) 7-8, 31-33.

69 *Relaçion*, 5; AR Brussel, toegang I 074 (Duitse Staatssecretarie), nr. 508, f. 48-52; Meester, dl. 2, nr. 1571, 1600.

70 *Relaçion*, 6-7, mijn vertaling.

de Maas bij Gennep worden geleid. Als eenvoudiger alternatief gaven ze aan dat vanuit Nuijs ook een scheepvaartkanaal met sluizen naar Venlo kon worden aangelegd. Zuidelijker dan Venlo zou de hogere waterscheiding tussen Rijn en Maas te veel sluizen vereisen.

‘Hare Hoogheid vond dit voorstel zo goed onderbouwd, dat zij ... aan allen vroeg zich verder bezig te houden met de verkenning van dit laatste voorstel ... Betrokken daarbij waren de markies di Sant’Angelo, de ingenieurs Coeck en Jacob Janssen en de wiskundige Van Langeren. Nadat ze de hele betreffende landstreek hadden doorgereisd, stuitten ze op de doorgang vanaf Nuijs door de laagten van Kleef naar Gennep, die heel geschikt is om al het water van de Rijn op te vangen en dat met een heel gunstig verval in de Maas te storten. ... Daarnaast gaven ze aan dat men op hetzelfde traject een ander en minder omvangrijk werk voor de scheepvaart zou kunnen uitvoeren, beginnend bij Nuijs en eindigend bij Venlo.’⁷¹

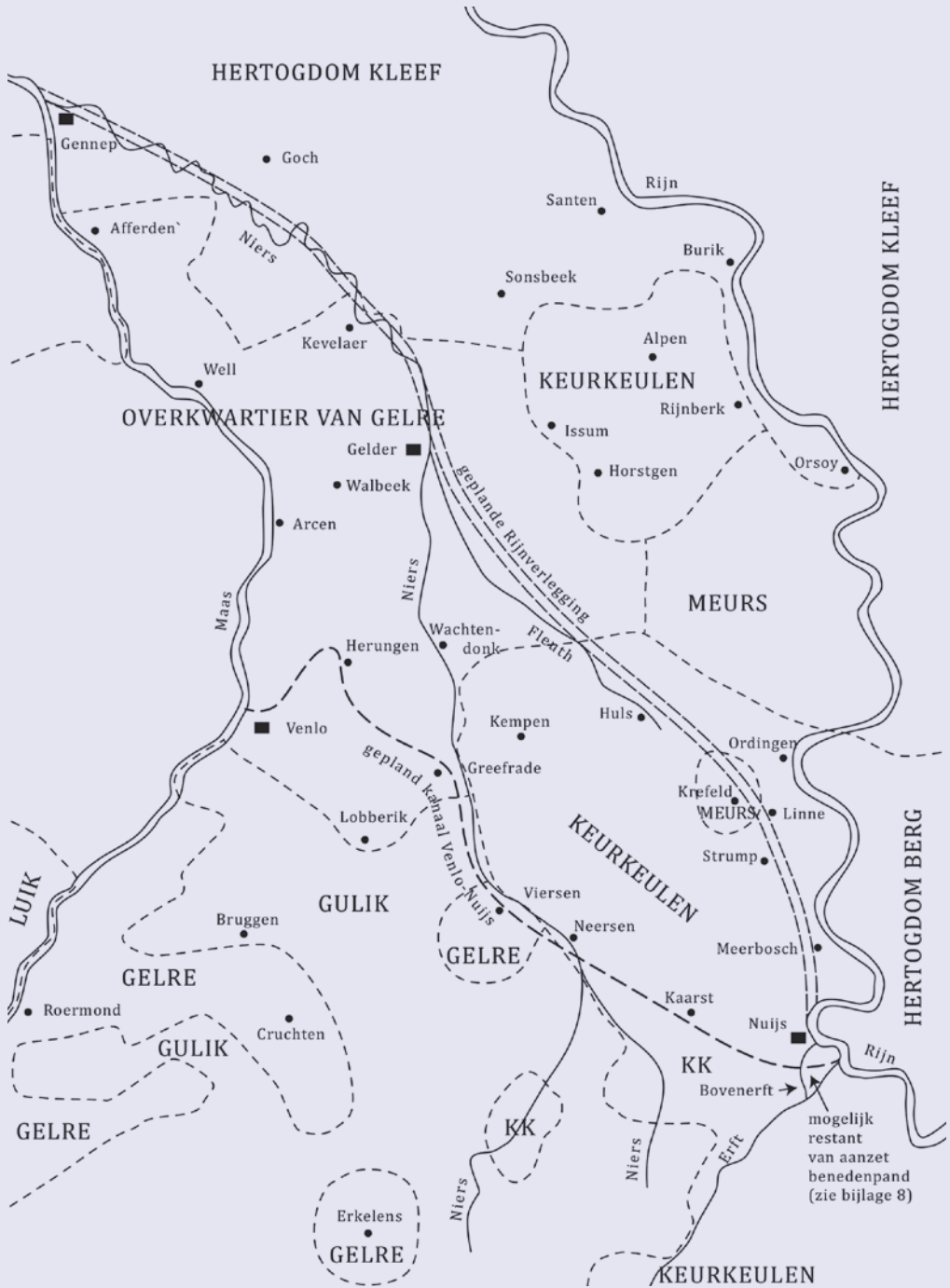
De kosten van de rivierverlegging werden geschat op twee miljoen gulden. Het kanaal van Nuijs naar Venlo zou slechts vier- à vijfhonderdduizend gulden kosten en in zeven of acht maanden tijd kunnen worden voltooid.⁷² De *Relaçion* noch de literatuur geeft er veel duidelijkheid over hoe de rivierverlegging en het kanaal zich tot elkaar verhielden. Waarschijnlijk zagen de betrokkenen ze als elkaar aanvullende projecten. De plannen werden, om de vijand niet te alarmeren en omdat er nog overleg met Luik, Keur-Keulen en Gulik nodig was, niet aan de grote klok gehangen. Bij de niet-ingewijden, die toch het een en ander vernamen, ontstond daarom grote verwarring.

De ‘glorieuze ondernemingen’ van de rivierverlegging en de kanalen tussen Rijn, Maas en Schelde zouden volgens tijdgenoten meerdere doelen dienen. Door de eigen kanalen konden de Zuidelijke Nederlanden de Rijn- en de Maashandel naar Brabant en Vlaanderen afleiden. Duitse en Luikse producten zoals hout, ijzer, koper, wapens en wijn konden ze dan rechtstreeks en goedkoop aanvoeren, in plaats van via de Republiek of over land. Ook boden de kanalen een eigen weg voor de uitvoer. Het Zuiden moest handelscentrum en doorvoerland voor Spaanse en Spaans-koloniale waren worden. De Republiek zou voorgoed van haar achterland aan de grote rivieren worden afgesneden en haar rijke afzetmarkt voor overzeese producten verliezen. Ze zou uit dat achterland geen hout en ijzer voor de scheepsbouw meer kunnen halen en aangewezen zijn op duurder en slechter Scandinavisch materiaal. De vijand zou daardoor verarmen en verzwakken. Men wilde de kanalen met wallen, forten en bastions uitbouwen tot een geduchte barrière, die de gehoorzame gewesten fysiek zou scheiden van de Republiek. Daardoor zou het Staatse leger niet meer in het Zuiden kunnen doordringen. De steden daar zouden veiliger worden en het platteland gevrijwaard van contributies aan de Republiek.

Spanje was op dat moment nog gedwongen een groot leger op de been te houden, terwijl het al lang geen vertrouwen meer had in de uitkomst van een langdurige uitputtingsslag om de versterkte steden in het Noorden. Zijn soldaten konden daarom beter met spade en kruiwagen aan het werk gezet worden, zodat de hoge defensielasten nog een nuttig rendement zouden hebben. De kanalen kostten weliswaar veel geld, maar zouden uiteindelijk ook veel opleveren. De Brusselse nuntiatuur schreef er over: ‘Dit kanaal zal stilzwijgend zonder geweld van

⁷¹ *Ibidem*, 7-8, mijn vertaling.

⁷² Bedoeld werd de rekeneenheid gulden, die terugging op de gouden carolusgulden. Het waren géén écus of gouden schilden, zoals veel auteurs dachten. Zijlmans, par. 5,6, noot 103.

Plannen voor een Rijnverlegging en een kanaal Venlo-Nuijs, 1626.

wapenen een wreder oorlog tegen de Hollanders voeren en hun meer kwaad doen dan vele gewapende legers in het open veld'.⁷³ Men realiseerde zich in het Zuiden wel dat de Republiek dit project tegen elke prijs zou proberen te verhinderen.⁷⁴ Het economisch potentieel van Noord en Zuid was nauw verbonden met het militaire en het politieke. Een duurzaam voordeel voor de Spaanse Nederlanden zou onherroepelijk tot de ondergang van de Republiek en het einde van de daar verworven vrijheden leiden.

Hoe daarna de besluitvorming verliep, kan uit verspreide bronnen worden herleid. De *Infanta* had haast en geld was schaars. De *Relaçion* eindigt met de mededeling dat de *Infanta*, Spínola en De la Cueva begin augustus 1626 kozen voor de aanleg van het kanaal van Nuijs naar Venlo, en niet voor dat van Rijnberk naar Arcen.⁷⁵ De kosten en problemen maakten waarschijnlijk op dat moment een rivierverlegging onmogelijk. Het beoogde kanaal had uit Spaans zicht verschillende voordelen boven een tracé ter hoogte van Rijnberk.⁷⁶ Dat het voor een groot deel over Keuls en Guliks gebied zou lopen, zag de Brusselse regering niet als een overwegend bezwaar. De bisschop was zwak en de Katholieke Liga van het Duitse Rijk had op dat moment dringend Spaanse steun nodig. Men verwachtte binnen acht maanden heerlijke en goedkope Rijn- en Moezelwijn en andere Duitse handelswaar langs deze vaarweg te kunnen aanvoeren. Er werd een eerste som van vijftigduizend gulden beschikbaar gesteld en de ingenieurs vertrokken op 16 augustus uit Brussel naar Maastricht en Venlo om het werk

voor te bereiden. De *Infanta* vermeldde het wat terloops in haar brief van 27 augustus aan koning Filips IV:

‘Ondertussen denk ik aan een werk dat, als het tot stand komt, zeer schadelijk zal zijn voor de Hollanders en van groot voordeel voor deze Landen, namelijk de verbinding van de Rijn met de Maas door de aanleg van een kanaal van de ene kant naar de andere. Daardoor zal naar verwachting het handelsverkeer van deze Provincies met Duitsland aanmerkelijk toenemen en dat van de Hollanders aanzienlijk afnemen.’⁷⁷

De Raad van State in Madrid sprak erover in zijn vergadering van 20 september 1626. De raadslieden hadden waardering voor het initiatief, maar lieten voorzichtig hun zorg blijken over de uitvoerbaarheid.⁷⁸ Ze zagen het duidelijk als een interne Zuid-Nederlandse verantwoordelijkheid, een project dat uit de bestaande middelen gefinancierd moest worden.

Onderhandelingen met de keizer en de Katholieke Liga

Terwijl in het voorjaar van 1626 in Brussel de kanaalplannen werden uitgewerkt, vonden daar ook besprekingen plaats over samenwerking met keizer Ferdinand II en de Katholieke Liga. De Liga van katholieke standen van het Duitse Rijk werd geleid door de invloedrijke hertog en keurvorst Maximiliaan I van Beieren. De katholieke Oostenrijks-Habsburgse keizer en zijn bondgenoten werden belaagd door legers van protestante Duitse vorsten en koning

73 Meester, dl. 2, nr. 1758; Cornelissen, J.D.M., ‘Het Maas- en Rijnkanaal van 1626’, in: *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* 9 (1929) 195.

74 Huet, Leen, *De brieven van Rubens* (Antwerpen 2006) nr. 58.

75 *Relaçion*, 9.

76 De oververing door het Staatse leger van Oldenzaal op 1 aug. 1626 zal de keuze voor het zuidelijkere kanaal hebben bevorderd, omdat het verder van het front lag. Het bood ook een kortere verbinding tussen Maastricht en de Boven-Rijn. Voor de voeding was verder meer water, van Niers én Erft, beschikbaar.

77 AR Brussel, toegang T100 (Secretarie van State en Oorlog), nr. 195, f. 106, mijn vertaling.

78 AG Simancas, Secretaría de Estado, legajo 2040, doc. 30; Israel, *Conflicts of empires*, 48; Zijlmans, par. 5,6, noot 111.

Christiaan IV van Denemarken.⁷⁹ De Spaans-Habsburgse Filips IV had de katholieke partij van begin af aan militaire steun toegezegd. Omdat hij zelf grote problemen had, waaronder chronisch geldgebrek, en omdat Spanje zelf liever geen oorlog met Denemarken wilde, kwam van die ondersteuning niet veel terecht. De Spaanse troepen richtten met hun doortochten op de ‘Spaanse weg’ van Italië naar de Nederlanden, en met hun inkwartieringen en strooptochten in de Duitse landen, vaak meer schade aan dan dat ze bescherming boden.⁸⁰ De regering van de Zuidelijke Nederlanden, officieel een deel van het Duitse Rijk, trad gewoonlijk op als vertegenwoordigster van de Spaanse koning. Haar verhouding met de Liga, met name met Luik, Gulik en Keur-Keulen was daardoor vaak gespannen.

Na voorbereidende besprekingen in Madrid in 1625, zouden de onderhandelingen over een breed verbond van Spanje en de katholieke Duitse landen in Brussel worden voortgezet. De keizer vaardigde Georg Ludwig graaf von Schwarzenberg af, sinds zijn missie in Madrid een overtuigd voorstander van die samenwerking. Deze reisde eerst naar München en Bonn, waar hij de vorsten van Beieren en Keur-Keulen vergeefs van zijn standpunt probeerde te overtuigen. Op 28 april 1626 kwam Schwarzenberg in Brussel aan en op 12 mei volgden Johann Christoph von Preysing en Johann Christoph Thanner, gezanten van de keurvorst van Beieren.⁸¹ De onderhandelingen werden geleid door de *Infanta*, die gewoonlijk werd vertegenwoordigd door Johann Karl baron van Schönburg, Spaans minister in Brussel. Ook Spínola was erbij betrokken. Preysing hield van zijn missie in Brussel een dagboek bij. Het bevat

interessante gegevens over het Rijn-Maaskanaal, die vrijwel onbekend bleven.⁸²

De inzet van de onderhandelingen liep voor de verschillende partijen vanaf het begin uiteen. De Spaanse koning wilde, met steun van het verwante huis van de keizer, zijn positie in Europa versterken. Zijn rol op het eerste plan werd bedreigd door Frankrijk, Engeland en protestantse landen in het Noorden, waaronder de Republiek. Om die ontwikkeling te keren moest Spanje een leidende rol krijgen in het Duitse Rijk, eventueel ten koste van Beieren. Daarvoor moest het zijn ‘Spaanse weg’ door bezettingen en allianties verder in zijn greep brengen. Een belangrijk middel was ook de controle over de Hanzehavens aan de Oostzee en een eigen vlootbasis aan die kust. Om de Hollanders daar uit hun machtspositie te verdrijven, was het nodig het Duitse Rijk te betrekken in de strijd tegen de Republiek. Deze werd voorgesteld als een afvallig deel van de Bourgondische kreits van het Rijk, dat door rijksban en -oorlogsdwang getroffen moest worden. In een oorlog met Christiaan IV en zijn bondgenoten zag de Spaanse koning weinig voordeel. Denemarken was een aantrekkelijke bondgenoot in de Oostzee. Een oorlog was daarentegen duur, de uitkomst ongewis, en een gunstig resultaat zou ook zijn concurrenten in het Duitse Rijk sterken. Hij streefde daarom naar een vergelijk met Denemarken en de protestantse vorsten, maar niet met de Staten van de Republiek.

De keizer wilde de grote onrust in zijn Rijk beteugelen en zijn macht versterken. Daarvoor ontving hij graag Spaanse steun, maar liefst zonder de Rijksgroten teveel tegen zich in te nemen. De katholieke Duitse vorsten hadden

79 In Duitsland woedde van 1618 tot 1648 de Dertigjarige Oorlog, eerst een strijd om Bohemen, daarna om de Palts en de Noord-Duitse landen, en ten slotte om de macht in heel Duitsland.

80 Kessel, 52-57. De ‘Spaanse weg’ was een door de Habsburgers gecontroleerde militaire corridor. Hij liep van Genua en Lombardije via Zuid-Duitsland of de Franche-Comté en Lotharingen naar de Nederlanden.

81 Meester, dl. 2, nr. 1549, 1557, 1558.

82 ‘Dagboek Von Preysing’, in: Aretin, C.M. von, *Bayerns auswärtige Verhältnisse seit dem Anfange des sechzehnten Jahrhunderts* 1 (Passau 1839) Anlage 42; Belangrijkste teksten met vertaling in: Zijlmans, bijlage 7.

hun eigen zorgen. Ze hadden dringend hulp nodig om hun gebieden te bewaren en de legers van protestantse machthebbers uit het Noorden tegen te houden en terug te jagen. Die zwerende troepen richtten enorme schade aan en dreigden in het Rijk de overhand te krijgen. Met de vrije provincies van de Republiek hadden de landen van de Katholieke Liga historisch goede handelsbetrekkingen. Ze zagen er geen belang in die te verstoren. Elke schijn van inmenging werd ook gestraft door invallen van Staatse legereenheden. Even erg waren de Spaanse doortochten, tegenaanvallen, bezettingen en inkwartieringen, die gepaard gingen met plunderingen en verwoestingen. De vorsten van de Katholieke Liga vreesden een te grote Spaanse machtsontplooiing in hun landen. Ze zagen liever dat Spanje en de Republiek elkaar in de Nederlanden bestreden en in evenwicht hielden.⁸³ De algemene neiging in de Liga was daarom zoveel mogelijk afzijdig te blijven. Maximiliaan van Beieren probeerde een tijd lang aan de onderhandelingen in Brussel te ontkomen, of ze uit te stellen, vergeefs hopen op Franse bemiddeling.⁸⁴

Toen de besprekingen in mei 1626 eindelijk begonnen, waren Denemarken en zijn bondgenoten al ver naar het zuiden doorgedrongen. De onderhandelaars van de Liga vroegen om zonder verder uitstel, vooruitlopend op een verbond van wederzijdse bijstand, de beloofde militaire steun in te zetten. Het moet hun duidelijk zijn geweest dat Spanje in ruil voor die hulp ten minste hun medewerking vroeg aan de economische oorlogsvoering tegen de Republiek. De keizer was daartoe niet ongenegen, maar Maximiliaan van Beieren en diens jongere broer Ferdinand van Keur-Keulen en Luik hadden ernstige bezwaren. Ze vreesden

uiteindelijk door Spanje overheerst en gemarginaliseerd te worden. Preysing noteerde op 19 mei in zijn dagboek dat er in de Nederlanden twee zaken werden voorbereid: een kanaal van de Rijn via de Maas naar Antwerpen en een effectievere blokkade tegen de rebellen.⁸⁵ De verkenningen voor het kanaalproject waren toen nog volop bezig. Op 28 mei gaf de *Infanta* in een nota meer duidelijkheid over de Spaanse bedoelingen en over de voorwaarden waaronder Spanje een leger aan de keizer ter beschikking zou willen stellen. Ze vroeg een haven aan de Oostzee, als steunpunt voor de strijd op zee tegen de Republiek. Het Rijk diende ook de Elbe en de Wezer voor Staatse schepen te sluiten en alle handel en verkeer met de Republiek te verbieden.⁸⁶

Het was voor de keizer moeilijk en voor de keurvorst van Beieren en zijn achterban nagenoeg onmogelijk de Spaanse eisen aan te nemen. Inwilliging zou oorlog met de Republiek inhouden en Spanje erg veel macht geven. We merken op dat het Rijn-Maas-Scheldekanaal niet werd genoemd in de Spaanse nota van 28 mei. Waarschijnlijk probeerde de regering in Brussel eerst de blokkade van de Republiek af te dwingen, waarna de aanleg van de kanalen als logisch en onmisbaar uitvloeisel zou kunnen volgen. Mogelijk meende ze ook de medewerking of het gedogen van de zwakke buurlanden Keur-Keulen, Luik en Gulik op eigen gelegenheid, door bilateraal overleg en ferme druk, te kunnen krijgen.

Terwijl de Duitse gezanten wachtten op nieuwe instructies uit Wenen en München, verslechterde de militaire situatie voor het Rijk verder. Claude de Lannoy de la Motterie, militair gouverneur van Maastricht, mocht van de *Infanta* met de Duitse generaals overleggen

83 Israel, *Conflicts of empires*, 50.

84 Straub, 205-246; Albrecht, Dieter, *Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern, 1618-1635* (Göttingen 1962) 158-168; Kessel, 136-139, 181-185; Aretin, 224, Anlagen 33, 36.

85 Dagboek Preysing, 19 mei 1626.

86 Zijlmans, par. 5.7, noot 120.

over de manier waarop steun tegen de Denen verleend kon worden. Het diende vooral om keizer en Liga onder druk te zetten en de hulp te vertragen. De la Motterie nam ruim de tijd en begon er pas in juli mee. Beslissingen mocht hij niet nemen.⁸⁷ De besprekingen in Brussel over een politiek en militair verbond, het belangrijkste doel van Spanje, gingen intussen door. Op 23 juni stelde de *Infanta* een schets van overeenkomst voor, die verder ging dan de eerdere Spaanse eisen. Ze beoogde een brede coalitie, ook met lutherse en enkele aangrenzende katholieke landen, onder leiding van Spanje en de keizer. De bestaande Katholieke Liga zou daarbij niet meer op het eerste plan staan. Een van de vereisten was dat het Rijk de opstandige provincies in de Nederlanden in de ban zou doen. Dat gaf een sterke juridische basis aan de economische oorlog, waardoor de koning aanspraak kon maken op hulp van het Rijk om die gewesten te herwinnen.⁸⁸

De keizer en de keurvorst van Beieren zochten een uitweg, maar zaten niet helemaal op dezelfde lijn. Ze reageerden begin juli eerst op Spanjes eisen voor onmiddellijke hulp. Maximiliaan stelde dat hij er zich niet over kon uitspreken zonder het oordeel van de keizer en de andere leden van de Liga te kennen. Schwarzenberg vorderde in een nota namens de keizer de onvoorwaardelijke militaire steun van Filips IV. Als heer der Nederlanden, die deel uitmaakten van de Bourgondische kreits van het Rijk, zou deze daartoe verplicht zijn. Tegelijk liet de keizer een vertrouwelijke nota bij de *Infanta* bezorgen, waarin hij zich met de Spaanse eisen akkoord verklaarde en voorstelde de Beierse bezwaren te omzeilen door

met hem een geheim verdrag te sluiten.⁸⁹ Aan een dergelijke niet-openbare en niet-afdwingbare toezegging had de *Infanta* niet veel. Een beslissing bleef voorlopig uit, waarna Spínola op 21 juli 1626 de voorwaarden voor militaire hulp opnieuw opbracht.⁹⁰ Hij was van de Spaanse onderhandelaars degene die het meest de nadruk legde op Duitse deelname aan de economische oorlog.⁹¹

De toestand van het Rijk werd inmiddels steeds moeilijker. De keizer, geadviseerd door zijn Spaansgezinde gezant in Brussel en bewerkt door de Spaanse ambassadeur in Wenen, Francisco de Moncada, zag zich gedwongen toe te geven.⁹² Op 6 augustus liet hij de *Infanta* weten dat hij bereid was te voldoen aan de eisen van 21 juli, waaronder het verbieden van de handel met de Republiek.⁹³ Hij deed zijn toezegging buiten de Rijksgraten om en sprak mondeling met Moncada af dat de uitvoering afhankelijk was van de omstandigheden en de mogelijkheden. Er mocht daaraan geen ruchtbaarheid gegeven worden. De keizer vroeg de keurvorst van Beieren eveneens met de Spaanse voorwaarden in te stemmen. In zijn benarde toestand had Maximiliaan geen andere keus. Op 18 augustus schreef hij de *Infanta* dat hij zijn goedkeuring gaf, niet namens de Liga maar voor zichzelf.⁹⁴ De voorwaardelijke instemming van de keizer en de keurvorst kwam te laat om de overeenkomst nog doorgang te laten vinden. Op 1 augustus 1626 hadden Frederik Hendrik en Ernst Casimir de Overijsselse vesting Oldenzaal op de Spanjaarden veroverd. Dat verzwakte Spanjes positie in het noordoosten van de Nederlanden aanzienlijk. Al op 31 juli schreef de *Infanta* aan generaal Tilly van de

87 Aretin, 225-226, Anlagen 49, 50.

88 Zijlmans, par. 5,7, noot 122-123.

89 Ródenas Vilar, 80-81; Straub, 243; Aretin, 231-233.

90 Zijlmans, par. 5,7, noot 126.

91 Albrecht, 169; Aretin, 236.

92 Reichard, Konrad, *Die maritime Politik der Habsburger im siebzehnten Jahrhundert* (Berlijn 1867) 34; Aretin, 240.

93 Aretin, 240-244.

94 Zijlmans, par. 5,7, noot 131.

Katholieke Liga dat ze hem geen hulp kon sturen tot de zaken voor haar een gunstige keer gemaakt zouden hebben. Tot dan wenste ze dat 'Onze Heer hem onder zijn heilige hoede mocht houden'.⁹⁵

Nadat men in Brussel had kennis genomen van de Duitse instemming met de Spaanse voorwaarden, en terwijl de Denen steeds verder oprukten, drong Preysing er sterk op aan dat Spanje onmiddellijk steuntroepen naar het front zou sturen. De *Infanta* wees dat op 29 augustus af en schreef op 1 september aan Maximiliaan dat hij nog wat geduld moest oefenen tot de toestand in de Nederlanden zou zijn verbeterd.⁹⁶ Enkele dagen later bleken de verhoudingen volkomen veranderd. Op 5 september kwam, voor iedereen onverwacht, in Brussel het bericht binnen dat Tilly al op 27 augustus in Lutter am Barenberge een verpletterende overwinning op het Deense leger had behaald. De Spaanse ondersteuning waarom het Rijk zo lang had gesmeekt, was ineens niet meer zo dringend nodig. De *Infanta* en haar raadgevers beseften dat ze een belangrijke troef verspeeld hadden.⁹⁷

Verzet van Ferdinand van Keur-Keulen en Luik

De voorbereidingen voor de aanleg van de Rijn-Maasverbinding waren intussen met veel energie voortgezet. Vanaf het begin was de regering in Brussel daarover in gesprek met Ferdinand van Keur-Keulen en Luik. In juni 1626 stuurde ze Giovanni de' Medici naar Bonn om diens instemming te krijgen, maar Ferdinand vroeg nader overleg. Het ging toen om kanalen van Rijnberk naar Arcen en van Maastricht naar Bilzen en verder langs de Demer. De uitkomst

daarvan is niet bekend, maar op 23 juli vroeg hij weer onderhandelingen en benoemde twee gezanten.⁹⁸ Op dat moment was er waarschijnlijk al sprake van een ander tracé, van Nuijs naar Venlo, en van een gerucht over een mogelijke verlegging van de Rijn. Ferdinand zal zich geschokt gevoeld hebben omdat zijn eerdere overleg doorkruist werd door de nieuwe plannen. De Spanjaarden konden desnoods hun wil doorzetten, omdat ze in en rond het Neder-Rijnland een militaire machtspositie bezaten, met garnizoenen in veel belangrijke vestingen.⁹⁹ Nadat de *Infanta* en haar ministers begin augustus 1626 hadden besloten dat het kanaaltracé niet van Rijnberk naar Arcen maar van Nuijs naar Venlo moest lopen, betrok het Spaanse Rijnleger kampementen bij Ordingen, Huls (Hüls) en Kempen op Keur-Keuls gebied, ongeveer 20 km ten noorden van Nuijs. De aartsbisschop protesteerde midden augustus met klem tegen de aanwezigheid van die enorme troepenmacht. Hij vreesde toeneemende schade en oorlogsgeweld in de verarmde Rijnstreek, die eerder al zwaar getroffen was. Preysing vroeg met spoed een onderhoud aan bij Spínola en steunde de klacht van Keur-Keulen. De generaal wees de bezwaren af, omdat de troepen nodig waren om de veiligheid van de werken te verzekeren. Op 22 augustus kwamen de gezanten van Keur-Keulen en Luik in Brussel aan om te onderhandelen over een oplossing en schadevergoeding.¹⁰⁰

De ingenieurs Coeck en Janssens waren intussen al op 16 augustus uit Brussel naar Maastricht en Venlo vertrokken om voorbereidingen in het veld te treffen. De officiële start van de werken werd vastgesteld op 7 september. Men begon met de aanbesteding en aan-

95 Aretin, 240; Reichard, 35; Albrecht, 171.

96 Dagboek Preysing, 26-29 aug. 1626; Aretin, 245-246.

97 Dagboek Preysing, 5-12 sept. 1626; Zijlmans, par. 5,7, noot 134.

98 AR Brussel, toegang I 074 (Duitse Staatssecretarie), nr. 508, f. 53-54; Zijlmans, par. 5,8, noot 135.

99 Israel, *Conflicts of empires*, 37-39.

100 Dagboek Preysing, 15-16 en 23 aug. 1626; Meester, dl. 2, nr. 1618; Rapporten Bauchy, AAE Courneuve, Correspondance politique, Pays-Bas espagnols et autrichiens 6, f. 319, 330, 342-343, 347.

koop van materialen en hulpmiddelen voor de bouw.¹⁰¹ Er moeten toen ook tot in de verre omtrek duizenden werkkrachten zijn geronseld. Die hongerige, slecht betaalde en vaak bandeloze menigte was op zich al een bedreiging voor het Keulse land. Ferdinand verhevigde daarom zijn protesten. Zijn klachten betroffen het kanaalplan dat buiten hem om tot stand gekomen was, de massale inkwartieringen en de dreiging van een rivierverlegging.¹⁰² Hij bereikte voorlopig niets, kreeg alleen kalmerende verzoeken om vertrouwen. De waarnemer voor het Overkwartier in het kamp bij Huls, Neijssner, berichtte op 2 september aan erfmaarschalk Van Hoensbroek dat De' Medici met de schop in de hand klaar stond om te beginnen met het werk. De keurvorst zou echter liever alles, zelfs zijn leven, verliezen dan de grote Spaanse legermacht in zijn land toe te staan.¹⁰³

Terwijl in het veld alles in gereedheid werd gebracht voor de kanaalwerken, verbreidde zich in de eerste dagen van september het bericht van de overwinning van Tilly in Lutter. Met herwonnen zelfvertrouwen gaf Maximiliaan van Beieren zijn gezanten Preysing en Thanner opdracht fel te protesteren tegen de legering van Spaanse troepen in Keur-Keulen. Ze moesten wijzen op de afkeer en sterke weerstand die Spanje daarmee opriep in de katholieke Duitse landen.¹⁰⁴ De keurvorst van Keulen stuurde nog een nieuwe gezant, Ernst graaf van Rekem, naar Brussel. Hij beriep zich er ook op dat hij de instemming van het domkapittel, de landdag en de rijksdag nodig had. Omdat er volgens de

Infanta en haar raadgevers niets meer aan de plannen veranderd kon worden, boden ze hem met de meest vriendelijke woorden een passende schadevergoeding aan.¹⁰⁵ Ferdinand liet zich niet meer bepraten, hield voet bij stuk en ondernam ten slotte actie. Hij liet, zoals Preysing schreef, zijn soldaten bij Nuijs een schans opwerpen om de kanaalwerken verder te beletten ('... und von Cöln de facto verhindert ..., mit Volck und Aufwerffung einer Schanß bey Nuyß').¹⁰⁶

De Keulse militie zou niets kunnen uitrichten tegen het grote Spaanse leger, maar het vooruitzicht van gevechten en een breuk met de bondgenoot was voor de *Infanta* en Spínola ten slotte voldoende om in te binden. Om het plan van de economische oorlog te redden, verklaarden ze zich rond 12 september bereid af te zien van het beste kanaaltracé en Ferdinands landen zoveel mogelijk te sparen. Ze zouden hun troepen noordwaarts terugtrekken en een vergelijk treffen over de ligging en bescherming van het kanaal.¹⁰⁷ De' Medici en de diplomaat Jacques Bruneau werden daarvoor naar Bonn gestuurd. De Keulse gezanten vertrokken toen uit Brussel. De Spaanse troepen werden inderdaad rond 19 september uit hun zuidelijke kampementen weggehaald en bij Issum in het uiterste noorden van Keur-Keulen gelegerd.¹⁰⁸ De Spanjaarden wensten in ruil daarvoor de hulp van het keizerlijke en Beierse leger bij de verovering van het Staatse voorland van het kanaal. Van die opzet kwam niets terecht.¹⁰⁹

Noch in de eigentijdse bronnen noch in de latere literatuur werd melding gemaakt van

101 *Relaçion*, 9; Meester, dl. 2, nr. 1622; Pistor, 11.

102 Dagboek Preysing, 26-29 aug. 1626; Brieven 29 aug.-7 sept. 1626, AR Brussel, toegang I 074 (Duitse Staatssecretarie), nr. 508, f. 66-69bis, 76-78, 81.

103 SA Geldern, Archivaliensammlung, nr. 213; Zijlmans, par. 5,8, noot 140.

104 Dagboek Preysing, 9, 10-12, 23 sept. 1626.

105 *Ibidem*, 10 sept. 1626; Meester, dl. 2, nr. 1631; Kessel, 209.

106 Dagboek Preysing, 10 sept. 1626.

107 *Ibidem*, 10-12 sept. 1626.

108 *Ibidem*, 26, 30 sept., 3 okt. 1626; Pistor, 11.

109 Dagboek Preysing, 12 sept. 1626.

enige daadwerkelijke uitvoering van werken in of bij Nuijs. Toch is het aannemelijk dat men er in de dagen tussen 2 en 13 september 1626 – toen de belangrijkste voorbereidingen waren getroffen en al grote aantallen werkkrachten beschikbaar waren – zoals voorzien met het graafwerk is begonnen.¹¹⁰ Ook toen kort daarna voor een tracé ter hoogte van Rijnberk gekozen was, liet men al enkele dagen voor het officiële begin van de werken ‘hele regimenten en compagnieën’ bij Gelder een smal kanaal als eerste aanzet uitgraven.¹¹¹ Aan de zuidkant van het huidige Neuss ligt dwars op de Bovenerft een stuk droge gracht van bijna 300 m waarvan de oorsprong en zin onbekend zijn.¹¹² Het kan de aanzet zijn geweest van het kanaaldeel tussen Bovenerft en Rijn.¹¹³ In een brief aan de *Infanta* vermeldde Ferdinand van Keur-Keulen dat het betwiste kanaal de Erft zou kruisen.¹¹⁴ Een bewaard gebleven deel van het *Grand Canal du Nord* van Napoleon, dat hetzelfde doel had als het Spaans kanaal, kruist de Bovenerft 1,5 km noordelijker. Deze relatief lage passage bij Nuijs was door de Franse ingenieurs, en waarschijnlijk ook door De’ Medici, uitgekozen omdat hier bij uitzonderlijke vloten van de Rijn het water kon doordringen in het achterliggende moeras, dat ook afwaterde naar de Niers.¹¹⁵

De Rijn-Maasverbinding had in de zomer van 1626 voorrang gekregen boven het kanaal van Maastricht naar de Demer. De onderhandelingen in het najaar met de prins-bisschop, het domkapittel en de Staten van Luik verliepen moeizaam. Die indruk geven althans de

schaarse, meest indirecte bronnen. Zoals in de voorgaande jaren bestond er in Luik weerstand tegen een kanaal dat het land politiek en economisch zou binden aan de Spaanse Nederlanden en zijn neutraliteit in gevaar zou brengen. De militaire versterkingen aan het kanaal werden niet als bescherming gezien, maar als uitloking van oorlogsgeweld.¹¹⁶ Ook de voorziene afleiding van water uit de Jeker en de onberekenbare angst voor overstromingen zullen in de onmiddellijke omgeving de weerstand hebben aangewakkerd. Aan Spaanse zijde werd het aanvankelijk enthousiasme geremd door geldgebrek en de beperkingen van het leger. De *Infanta* en Spínola zetten alle beschikbare middelen in voor het Rijn-Maaskanaal, het meest tot de verbeelding sprekende deel van het project. Wanneer dat een goed eind gevorderd en beveiligd zou zijn, zou het traject van de Maas naar de Schelde niet meer tegengehouden kunnen worden.

In december 1626 kwam een Luikse afvaardiging naar Brussel om te onderhandelen over het tracé. De houding van de Luikenaren werd waarschijnlijk beïnvloed door wat er gebeurd was in Keur-Keulen. Ze eisten dat het kanaal, als het dan toch gebouwd moest worden, veel noordelijker zou worden gelegd, langs de rand van het Luiks (Loons) gebied. Vanuit Venlo zou het door de Peel en de Kempen naar Herentals en vandaar naar de Schelde kunnen lopen. Kleine stroompjes als de Dommel en de Kleine Nete zouden voor de voeding van de bovenste panden moeten zorgen. Begin 1627 leek het

110 Voorzien was 7 sept. Ooggetuige Neijssner schreef op 2 sept. dat De’ Medici elk moment bij Nuijs kon beginnen, en op 13 sept. dat deze erover sprak het kanaal veel noordelijker te leggen. SA Geldern, Archivaliensammlung, nr. 213.

111 Pistor, 13, op basis van aanbestedingsstukken in AR Brussel.

112 Remmen, Karl, *Der Stadtraum Neuss. Korrelation von geomorphologischen Parametern und der Entwicklung von Nutzungsansprüchen und Raumordnungen bis in der Stauferzeit* (proefschrift Düsseldorf 2002) 173, noot 790. Remmen hield de gracht voor een verkeerd gepland deel van de Bovenerft: ‘Vandaag nog ligt hier vlak naast het eigenlijke Bovenerftkanaal een diepe maar droge gracht met steile taluds ...; ze heeft geen functie en is kennelijk een verkeerd gepland werk ...’ (mijn vertaling). Zijlmans, par. 5.8, noot 148 en bijlage 8.

113 Bij het Stadtarchiv van Neuss was, volgens mijn informatie uit 2007, niets bekend over resten van een Spaans werk.

114 AR Brussel, toegang I 074 (Duitse Staatssecretarie), nr. 508, f. 69bis (29 aug. 1626).

115 Hageau, A., *Description du canal de jonction de la Meuse au Rhin* (Parijs 1819) 5-6.

116 Daris, Joseph, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIIe siècle* 1, 30; Huet, nr. 58 (1 okt. 1626).

Mogelijke aanzet van Spaans Rijn-Maaskanaal bij Nuijs (Neuss), 1626. Dit stuk droge gracht ligt in de *Reuschenberger Busch*, aan de zuidrand van het huidige Neuss. Het moest kennelijk aan de naastliggende Bovenerft (*Obererft*) worden aangesloten. De Bovenerft is een in 1456 aangelegde kunstmatige tak van de Erft, die begint boven een stuw in die rivier en die de stadsgracht van water moest voorzien. De sterk geërodeerde gracht is tot 5 m diep en op de bodem 3 à 4 m breed. Ze begint in het bos op 20 m ten oosten van het voetgangersbruggetje over de Bovenerft (vlak ten noorden van Autobahn 57 en bereikbaar vanuit de wijk Pomona). Daar kunnen de waterinlaat en een sluis gepland zijn geweest. Van hieruit loopt de gracht bijna 300 m met een lichte kromming in noordoostelijke richting (richting Rijn) door het bos tot aan de spoorlijn langs de Reuschenberger Weg (eigen foto Roel Zijlmans, 2007).

erop dat de Luikenaren hun zin kregen. De Medici besprak het tegenvoorstel medio februari in Luik met een vertegenwoordiger van de bisschop en een 'onafhankelijke deskundige', de Luikse ingenieur Jean Gallé. Enkele dagen daarvoor had Spinola al vier andere ingenieurs de mogelijke tracés voor het Maas-Scheldekanaal laten onderzoeken.¹¹⁷

Er ontstond blijkbaar grote verwarring doordat enkele raadgevers beweerden dat ze riviertjes als de Demer en de Jeker op een slimme en goedkope manier zonder sluisen bevaarbaar konden maken door het rivierbed uit te diepen. Deze 'ingenieurs' vroegen de *Infanta* eervolle erkenning, grote beloningen en voorrechten als hun methode gebruikt zou

117 Harsin, Paul, 'Le rôle international d'un ingénieur liégeois au début du XVIIe siècle', in: Idem, *Recueil d'études* (Luik 1970) 201-202; AAE, Courneuve, Correspondance politique, Pays-Bas espagnols et autrichiens 7, f. 85; Meester, dl. 2, nr. 1701; Ruelens, Ch. en M. Roose, *Correspondance de Rubens et documents épistolaires* 4 (Antwerpen 1904) 30-31 (28 jan. 1627); Huet, nr. 62 (18 febr. 1627).

worden. Gallé was geërgerd over die ondeskundige tussenkomsten. Hij vroeg het Spaans bestuur een bijeenkomst te beleggen, waarop de plannenmakers hun uitvinding zouden moeten toelichten en verdedigen. Aldus gebeurde. In een vergadering met Spínola, de hertog van Aarschot, Conrad Schetz en nog enkelen kon Gallé de uitvinders ondervragen en aantonen dat hun methode niet werkte.¹¹⁸ Het betrof een misverstand, zoals dat van het afleiden van de ene rivier in de andere zonder gebruik van sluisen. Wanneer een vrij afstromende rivier over grotere afstand wordt uitgebaggerd, daalt het water mee en blijft de waterdiepte gelijk.¹¹⁹ Ook zonder theoretische kennis van de vloeistofmechanica had de Luikenaar dat goed begrepen.

Jean Gallé kreeg daarna van de *Infanta* en Spínola de opdracht met een meetploeg, een betaalmeester en een flinke groep soldaten de meest veelbelovende tracé's voor de Maas-Scheldeverbinding nader te verkennen.¹²⁰ Er is inderdaad een rapport bekend dat hij op 22 juli 1627 in Brussel heeft voltooid en aan Conrad Schetz heeft toegestuurd. Hij besprak daarin de voor- en nadelen van de verschillende tracé's en pleitte voor een noordelijk kanaal van Venlo via Herentals naar Antwerpen.¹²¹ Er kwam niets meer van terecht, tot spijt van Antwerpen dat op eigen kosten had willen beginnen met het kanaal naar Herentals.¹²²

Fossa Eugeniana

De *Infanta* en haar ministers hadden rond 12 september 1626 hun plan voor een kanaal van Nuijs naar Venlo – en hun laatste hoop op een verlegging van de Rijn – moeten opgeven. Projectleider De' Medici en Jacques Bruneau

werden met onbekende instructies naar Bonn gestuurd om over een ander tracé te onderhandelen. Graaf Hendrik van den Bergh, gouverneur van Opper-Gelre en bevelhebber van het Rijnleger, verbleef toen nog met zijn troepen bij Huls. Hij wist niet met zekerheid wat er in de kanalenkwesie zou gebeuren, maar vond het op 12 september nodig het stadsbestuur van Venlo tot kalmte en voorzichtigheid te manen:

'In vervolg op wat we u laatst aangeraden hebben – om uw klachten over de vaart van de Rijn naar de Maas nog niet in Brussel kenbaar te maken voordat we u daarover hebben bericht – willen we niet nalaten u er hierbij van op de hoogte te stellen dat we van mening zijn dat, hoezeer u zich ook daarom zult beklagen en bezwaard achten, de doorluchtige *Infanta* wat dat betreft toch wel zal doen wat ze zich genadiglijk heeft voorgenomen. Daarom zou u een dergelijke klacht beter kunnen nalaten dan ermee door te gaan, opdat men niet zou mogen denken dat u het werk van Zijne Majesteit zou proberen te belemmeren.'¹²³

Neijssner, waarnemer in het kamp bij Huls, bracht op 13 september verslag uit aan erfmaarschalk Van Hoensbroek. Hij schreef dat De' Medici had begrepen dat het project bij Nuijs niet door zou gaan en dat hij in gesprek was over de voorwaarden voor een andere oplossing, waaronder de voorafgaande bouw van fortten. De keurvorst had blijkbaar een tracé van Burik (Büderich) over Gelder naar Venlo voorgesteld.¹²⁴ Dat zou helemaal op Kleefs en

118 Harsin, 'Ingénieur liégeois', 198-199 (met toelichtende tekening van Gallé).

119 Zijlmans, par. 5.8, noot 154.

120 Harsin, 'Ingénieur liégeois', 200.

121 *Ibidem*, 202, noot 13; Zijlmans, par. 5.8, noot 156.

122 Huet, nr. 66 en 69; Meester, dl. 2, nr. 1766; *Mercurie François* 13 (1629) 567.

123 GA Venlo, Oud archief 1, inv. 2254/1, mijn vertaling.

124 Burik (Büderich, Stadt Wesel) in het hertogdom Kleef aan de Rijn tegenover Wezel, ca. 10 km ten noorden van Rijnberk. Niet te verwarren met Burik (Büderich, Stadt Meerbusch) aan de Rijn bij Nuijs in Keur-Keulen.

Gelders grondgebied liggen, of slechts het noordelijkste puntje van Keur-Keuls gebied doorsnijden. Mede vanwege de gevolgen voor de legering van Spaanse troepen, wachtte de projectdirecteur de beslissing van opperbevelhebber Spínola af:

‘De markies di Sant’Angelo (De’ Medici), inziend dat de keurvorst van Keulen onder geen enkele voorwaarde wil toestaan dat men het kanaal door zijn land aanlegt, heeft een andere oplossing in het oog genomen, en wel om het te maken van Burik naar Gelder aan de Niers en van daar naar Venlo aan de Maas ... Daartoe heeft Zijne Excellentie (De’ Medici) de heer Van Hees naar Brussel gestuurd om de markies (de los Balbases, Spínola) over alles in te lichten en hierover nadere instructies te ontvangen. In het geval dus dat de genoemde forten naar voren geplaatst worden, zullen we met het leger worden ondergebracht aan de wachtposten van de landweer tussen Burik en Sonsbeek, ondanks de moeite die men er zal hebben om de soldaten te onderhouden. Men zal ze er immers in de openlucht moeten legeren en het zal moeilijk zijn foerage te vinden omdat alles er uitgeput is. Daarom wacht Z.E. de beslissing van de markies hierover af, om zich ernaar te kunnen richten ...’¹²⁵

De onderhandelingen duurden niet veel langer dan een week. We weten niet precies hoe ze verliepen, maar de keurvorst kreeg niet helemaal wat hij vroeg. Er werd een tracé vastgesteld dat van Rijnberk over Gelder naar Venlo

voerde. Ferdinand van Keur-Keulen legde zich erbij neer dat het bij Rijnberk ongeveer 15 km door het uiterste noorden van zijn grondgebied zou lopen.¹²⁶ Het kanaal steunde op drie zwaar versterkte steden. Daartussen zou van de uitgegraven grond een hechte verdedigingswal worden gemaakt, met 22 schansen en twee grotere forten.¹²⁷ Venlo kreeg de voldoening dat het, net als bij het kanaal vanuit Nuijs, de plaats van uitmonding in de Maas zou zijn. Een kanaal naar Arcen was wat korter, maar zou een nieuwe vesting aan de Maas vergen. De sluizen aan de Maaszijde, in het noord-zuid gelegen kanaaldeel tussen Walbeek en Venlo, lagen vrij goed beschermd tegen aanvallen uit het noorden. De regering in Brussel had er ook belang bij zich zoveel mogelijk te verzekeren van de loyaliteit van de grotere steden in het Overkwartier. Ze kwam daarom Venlo, dat zich stevig geroerd had toen het gepasseerd dreigde te worden, in zijn oude rechten tegemoet.

Verschillende auteurs vermeldden, op basis van een memorie uit 1664, dat de stad De’ Medici zou hebben omgekocht voor een gulden beker met goudgeld.¹²⁸ Uit de stadsrekening blijkt inderdaad dat ze in april 1626 een ‘vergulde kopp’ (bokaal, zonder goudstukken) heeft geschonken, echter niet aan De’ Medici maar aan de invloedrijke Brusselse raadsheer Willem van Steenhuis. De verklaring van een latere stadsarchivaris, dat dit gedaan werd uit erkentelijkheid (achteraf) voor het feit dat de Spanjaarden Venlo als kanaalmond kozen, kan niet kloppen.¹²⁹ De keuze voor Venlo werd immers pas drie à vier maanden later gemaakt. De’ Medici werd wel gul onthaald in Venlo, waar hij gratis een huis tot zijn beschikking had. Ook vertellen de Venlose stadsrekeningen

125 SA Geldern, Archivaliensammlung, nr. 213, mijn vertaling.

126 AR Brussel, toegang I 074 (Duitse Staatssecretarie), nr. 508, f. 81 (sept. 1626), 93 en 95 (2 okt. 1626); Zijlmans, par. 5,9, noot 161.

127 Pistor, 9; Smeets, ‘Fossa Eugenia’, in: Dassel, 24-28; Veenendaal, A.J., ‘De Fossa Eugenia’, in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 11(1956) 23.

128 Zijlmans, par. 5,9, noot 163.

129 *Ibidem*, noot 164.

Plannen voor de Fossa Eugenia tussen Rijn, Maas en Schelde, 1626-1627.

dat gouverneur Van den Bergh in de beslissende periode van april tot en met september 1626 goed werd bedacht: hij kreeg toen onder meer een vet kalf, een reusachtige zalm en voor zevenhonderd gulden wijn.¹³⁰ Overigens was het geven van dit soort relatiegeschenken, waarmee vaak ook plunderingen en inbeslag-nemingen werden afgekocht, in die tijd vrij normaal. Zo heeft de stad Gelder De' Medici wél met verguld vaatwerk bedacht.¹³¹

Op 21 september 1626 gaf Van den Bergh bij Rijnberk het officiële startsein voor de werken. Dat gebeurde met een symbolische drie-voudige spadesteek, in naam van de koning van Spanje, van de *Infanta* Isabella Clara Eugenia en van opperbevelhebber Ambrogio Spínola.¹³² Het Spaanse Rijnleger werd ondanks alle bezwaren in de omgeving van Issum, vlak ten noorden van de lijn Gelder-Rijnberk, op Keur-Keuls gebied gelegerd. Het had onderweg vanuit Huls en Kempen in de gebieden waar het doortrok aanzienlijke betalingen en gratis leveringen van voedsel en foerage gevorderd. De omgeving van het nieuwe kampement werd meteen ook door de soldaten leeggeroofd.¹³³ Op korte afstand van de Spanjaarden, ter hoogte van Santen (Xanten), betrokken Staatse troepen een legerkwartier, wachtend op een gunstige gelegenheid om toe te slaan. De eerste actie, een snelle voorzorgsaanval op een Staats ruiterkamp, werd overigens door het Spaanse leger uitgevoerd.

Naar verluidt werkten tot achtduizend soldaten, boeren en losse arbeiders aan de grond- en constructiewerken, die in stukken openbaar

werden aanbesteed. Het kanaal zou circa 1,40 m diep worden en in drie fasen een breedte krijgen van bijna 25 m.¹³⁴ Bij Rijnberk was een drietrapssluis voorzien tussen de Rijn en het verdeelpand. Tussen dit bovenste pand en de Maas waren een tweetal tweetrapssluizen, bij Walbeek-Lingsfort en Venlo, gepland. De Niers, zijn zijriviertjes en grondwater moesten het kanaal voeden.¹³⁵ Bekend was dat deze aanvoer bij langdurige droogte onvoldoende zou zijn om de scheepvaart te onderhouden. Aan dergelijk ongemak was de binnenvaart in die tijd, en nog lang daarna, wel gewend. Het kanaal werd *Fossa Sanctae Mariae* genoemd, of later meestal *Fossa Eugenia*, ter ere van de landvoogdes. In het Nederlands, toen nog de voertaal in het Nederrijng gebied, heette het Nieuwe Vaart of Gelderse Grift.¹³⁶ Een Hollandse tijdgenoot beschreef het als volgt:

'Overleggende dat het eenichzints mooghelycken konde zijn door eenen langen lantstrecke den Rhyn ontrent Rhynberck in de Mase te leyden, om daer meede 't Staeten volck (het Staatse leger) uyt de Overquartieren te houden, en alle Duytsche coopmanschappen tot haer (de Infanta) te trecken, des heeftse sulcx den 21 September des jaers 1626 by de handt genomen, eenen graft ... tot Rhynberck beginnende, gaende door 't Overquartier van Gelder en 't gebiedt des Stift Ceulen met eenige keeren na de Stadt Gelder, en van daer weder herwaerts en derwaerts draeyende nevens de muuren van Venloo

130 *Ibidem*, noot 165.

131 *Ibidem*, noot 166.

132 *Meterani novi continuatio, das ist: Warhafftige Beschreibung aller denckwürdigsten Geschichten ...* (Amsterdam 1634) 508; Zijlman, par. 5,9, noot 167.

133 Nettesheim, 205.

134 Begonnen werd met een sleuf van 3,30 m, daarna te verbreden tot 9,65 en vervolgens tot 24,75 m. Pistor, 13-14; Smeets, 23.

135 Oberreis, Paul, 'Erster Versuch zu einem Rhein-Maas-Kanal. Die Fossa Eugenia - Eine geschichtlich-wasserwirtschaftliche Studie', in: *Geldrischer Heimatkalender* (Geldern 1963) 75-76; Dassel, 'Wasserführung und Schleusentechnik beim Bau der Fossa Eugenia', in: *Idem, Fossa Eugenia*, 103-104.

136 Smeets, 22-30, gaf een goede en uitgebreide beschrijving van de kanaalaanleg, de verdedigingswerken en de krijgsgeschiedenis. Verder bij Veenendaal, 19-20, en Pick, 21-25, veel bijzonderheden.

in de Mase, zijnde in alles thien uren lanck, tot bewaeringhe van de selvighe vieren-twintigh schansens daer op maeckende.

... Om dese vaert meerder aensiens te geeven, heeft mense genaemt Fossa S^t. Mariae, ofte Eugeniiana, ... In 't graeven vondense veel tegenspoeden, soo van 't Staeten volck dat haer dickmaels quam overvallen, als de ongeleegene hooge landen diese ontmoeten en doorgraven mosten; des ghenoodtsaect waeren dry sluysen te leggen, om het gheleende water van 't revierken, de Nierse daer dwers door loopende op te stoppen, en alsoo haer graft vol waters te houden ...'¹³⁷

De bouw duurde langer en was kostbaarder dan voorzien. Staatse troepen overvielen en vernielden geregeld delen van de werken in aanbouw, vooral als de bewaking in verband met andere prioriteiten tijdelijk was verminderd. In de Staten van Holland werd er zakelijk verslag van uitgebracht:

'... dat XXI van dezelve compagniën ruyters met 800 man te voet haer nae de Nyevaart begheeven hebben, die van Berck (Rijnberk) affgemaect wordt, neegen redoultten (schansen) ingenomen ende geslecht hadden binnen 10 uren tijds ende eenige soldaten dootgeslaegen ende 190 gevangen hadden ende alle materialen van kordewagens (kruiwagens), karren, schoppen, houtwerck op malcanderen gehoopt ende verbrant hadden ..., de

boeren ende arbeyders haer gesamentlijk opte vlucht begheevende.'¹³⁸

De gevangenen moesten steeds voor veel geld, ten koste van het kanaalbudget, worden vrijgekocht. Het ondiepe en smalle kanaal met zijn lage verdedigingswal was allerminst een 'Chinese Muur'. Het bleef moeilijk deze lange linie met verspreide schansen en enkele forten tegen geconcentreerde aanvallen te verdedigen, zeker nadat Spanje achterbleef met de betaling van de garnizoenen. De koning had in die periode grote binnenlandse problemen en voerde geldverslindende oorlogen in het Duitse Rijk, Frankrijk en Italië. Door een onaangepaste en verspillende financiering kon de Spaanse Kroon haar betalingsverplichtingen niet meer nakomen en moest ze belangrijke zaken met kunstgrepen in gang houden.¹³⁹ Ondanks smeebeden van de landvoogdes stuurde Madrid steeds minder geld. De *Infanta* moest zelfs haar juwelen verpanden. In juni 1627 bracht ze een kort bezoek aan de kanaalwerken. De voortgang bleek teleurstellend.¹⁴⁰

De Zuidelijke Nederlanden, verarmd door de blokkades en handelsverboden, konden zelf weinig meer opbrengen.¹⁴¹ Vanaf begin 1627 weigerden de bankiers in Antwerpen nog meer geld voor te schieten. De regering probeerde daarop bij de steden leningen af te dwingen. Antwerpen, dat hoopte op een kanaal naar Maas en Rijn, kwam hieraan tegemoet door een extra accijns op bier. Brussel vermeed die prijsverhoging door de brouwers extra te belasten, maar hun anderzijds toe te staan het bier aan te lengen.¹⁴² Het mocht allemaal niet baten,

137 Commelyn, Isaac, *Frederick Hendrick van Nassauw, prince van Orangien, zijn leven en bedrijf* 1 (Utrecht 1652) 102-103.

138 Stellingwerff, Nicolaes e.a., *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland* 3 (Den Haag 1989) 301 (26 juni 1627).

139 Huet, nr. 66 (22 april 1627).

140 Rodríguez Villa, A., *Ambrosio Spínola. Primer marqués de los Balbases* (Madrid 1904) 463; Veenendaal, 25-28. Pick, 28-29. Dat de Infanta op het kanaal gevaaren zou hebben is een mythe. Pistor, 15; Claßen, Albert, 'Schiffahrt und Handel auf der Fossa Eugeniiana?', in: Dassel, 62.

141 Velen meenden dat geld te halen was bij de frontsteden aan het kanaal, in ruil voor een tolrecht. Er is geen bewijs in de stadsrekeningen dat dit werkelijk is gebeurd. Zijlmans, par. 5.9, noot 177.

142 Meester, dl. 2, nr. 1766; Harsin, 'Projets', 145-146.

er viel nauwelijks meer wat te halen. Beducht voor bedrog, kwam in juli 1627 een *Comisión Reformadora* uit Madrid naar Brussel om rekeningen te controleren en bezuinigingen af te dwingen. Tot overmaat van ramp werd een geldzending van 45.000 rijksdaalders voor het kanaalproject onderweg gekaapt.¹⁴³

De werken verliepen daarna steeds moeilijker. De betaling en arbeidsomstandigheden werden dramatisch slecht. Daardoor haakten aannemers af en liepen arbeiders en soldaten massaal weg. De lokale bevolking leed vreselijk onder de misdragingen en het geweld van zowel het vreemde werkvolk als de huursoldaten van beide zijden. Haesenvoet, die als aannemer van houtbouw deelnam, raakte in financiële moeilijkheden. In de volksoverlevering komt hij er, waarschijnlijk ten onrechte, niet goed af. Hij zou zijn arbeiders hebben uitgebuit en met hun geld zijn gevlucht.¹⁴⁴ De sluis in Rijnberk werd blijkbaar nog in september 1628 afgebouwd.¹⁴⁵ Resten ervan bleven bewaard en werden rond 1985 deels gerestaureerd. Het is onwaarschijnlijk dat er ooit een schip op het kanaal gevaren heeft.¹⁴⁶ Meer dan de incidentele en kleinschalige acties van de Republiek was geldgebrek er de oorzaak van dat het werk langzaam stilviel.

In 1628 verloor Spanje zijn zilvertroep aan admiraal Piet Hein. Dank zij die buit kon bevelhebber Frederik Hendrik een uitgebreid en onverzettelijk beleg slaan voor 's-Hertogenbosch. Hij veroverde het in 1629, waarmee de

Republiek de controle kreeg over de Meierij en een groot deel van de Maas. Toen een kleine Staatse troep in datzelfde jaar bij verrassing de Spaanse bezetting van Wezel kon verdrijven, brachten de Zuidelijken de linie van Rijnberk-Gelder-Venlo in staat van verdediging. De beide forten op de *Fossa Eugeniiana* werden met slechts tien en twintig man bezet, terwijl van de kleinere schansen geen sprake meer was. De forten waren op dat moment niet meer dan wachtposten en van de geduchte wal die het kanaal had moeten vormen, was niets terecht gekomen.¹⁴⁷ Spanje was kort daarna gedwongen het werk aan de *Fossa Eugeniiana* te staken en de rivierhandel met het Noorden weer vrij te geven.¹⁴⁸ Grote stukken kanaalbed en de meeste kunstwerken bleven onvoltooid. Ze kwamen niet verder dan een eerste aanzet. Frederik Hendrik boekte met zijn veldtochten steeds meer succes. Toen het Maasfort van Arcen in Staatse handen viel, loste het kleine Spaanse garnizoen in het nabije *fort royal* aan de Nieuwe Vaart nog een paar schoten. De linie werd eenvoudig overlopen.¹⁴⁹ In 1632 en 1633 nam de stadhouder ook Venlo en Rijnberk in. Dat betekende het definitieve einde van het kanaalproject. In het terrein zijn tegenwoordig nog resten van enkele delen van het kanaal, van één sluis bij Rijnberk, wat schansen en sporen van het *fort royal* Lingsfort bij Arcen terug te vinden. Wel hield de droom van strategische kanalen hardnekkig stand.¹⁵⁰

143 Spaanse agenten voeren met geldkisten van Keulen naar Rijnberk. Daar meerden ze niet aan, maar voeren door naar Rees, dat door de Staten was bezet. *Mercure François* 12 (1627) 865-866. In 1626 was bij Grave een Spaans geldschip op weg naar Rijnberk gekaapt. Wagenaar, Jan, *Vaderlandsche Historie* 11 (Amsterdam 1754) 38.

144 Hij werkte in 1631 nog in Gelder. Brouwers, Peter, 'Die Sage von Hasepoot und Granvaleer', in: Dassel, 128-134.

145 Pistor, 15; Detten, Detlef von, 'Die Schleuse der Fossa Eugeniiana in Rheinberg', in: Dassel, 98-100.

146 Claßen, 62-63.

147 '... Orsoy en Rhijnberk beeter als te voren beset, Gelder maar met 25 man, ende Venlo met vijftig man, de fortjens op de gegraven Grift met tien en twintig man wederom beset'. Gedeputeerden te velde aan Staten-Generaal, Wezel, 27 aug. 1629, aangehaald door Bordes, J.P. de, *De verdediging van Nederland in 1629* (Utrecht 1856) 241.

148 De Republiek vond de situatie al eerder niet meer bedreigend. De vaart op de Maas werd van Staatse zijde per plakkaat van 26 jan. 1628 weer geopend. Cau, Cornelis, *Groot plaacet-boeck* 2 (Den Haag 1664) 133-136.

149 Hexham, Henri, *Korte beschrijvinge ofte iournal van de optreckinge des doorluchtingen prince van Orangien*, (Den Haag 1633) 6.

150 Zijlmans, par. 5.9, noot 186.

De dreiging van de Rijnverlegging: sporen van het plan

De literatuur geeft weinig duidelijkheid over het plan om de Rijn te verleggen. Enkele auteurs vermeldden het kort, de meesten hielden het voor een onrealistische fantasie of vals gerucht. We zullen daarom meer in detail nagaan wat de bronnen erover zeggen en wat de waarde daarvan is. De enige eigentijdse rechtstreekse informatie over de samenhang tussen Rijnverlegging en kanaalaanleg vinden we in de *Relaçion* van augustus 1626. Uit dat verslag blijkt dat het projectteam van De' Medici het idee om de Rijn naar de Maas af te leiden eind juni van dat jaar toevallig opdeed tijdens een verkenning van de Demer. Ook is duidelijk dat de *Infanta* er belang in stelde en opdracht gaf het te onderzoeken. De ingenieurs deden na hun verkenning in juli twee voorstellen: één voor een verlegging van de Rijn vanaf Nuijs naar Gennep aan de Maas, een ander voor een scheepvaartkanaal van Nuijs naar Venlo. De *Infanta* besliste begin augustus te beginnen met de goedkopere en eenvoudigere kanaalverbinding. Die zou naar verwachting in de betrokken landen ook minder weerstand oproepen dan de ingrijpende rivierverlegging met nauwelijks voorspelbare gevolgen. Of het de bedoeling was later nog een Rijnomlegging uit te voeren, vermeldt de *Relaçion* niet. De regering in Brussel en de kring van ingewijden vertelden naar buiten niet meer dan noodzakelijk was. Toch deden al spoedig geruchten de ronde over 'een groot werk met vreselijke gevolgen'. De politieke leiding gaf voorlopig geen duidelijkheid, getuige de vrees en verwarring die in de maanden daarna ontstonden bij de mogelijke slachtoffers.

Begin juli 1626 klaagde het Venloos stadsbestuur bij gouverneur Van den Bergh over het voorziene kanaal van de Rijn naar de Maas. De betreffende brief heb ik niet aangetroffen. De klacht ging waarschijnlijk nog over het kanaal

van Rijnberk via Gelder naar Arcen, in het bijzonder over de uitmonding in de Maas. Er was namelijk sprake van een vaart langs Gelder en de klacht was blijkbaar al eerder geuit. De graaf antwoordde op 9 juli wat verveeld, mogelijk om tijd te winnen:

'We hebben gezien wat u ons betreffende de vaart die men zou willen aanleggen vanuit de Rijn langs Gelder naar de Maas schriftelijk hebt laten toekomen. Waarop we u laten weten wat we daarover al eerder hebben uitgesproken en wat niet nadelig voor u is. Maar wanneer u ons daarover een verzoekschrift zou sturen, waarin u het nadeel en het belang dat u erbij zou hebben naar voren brengt, dan willen we dat aan de doorluchtige Infanta toesturen en daarover zoveel als het ons mogelijk is in uw voordeel schrijven ...'¹⁵¹

Zeer kort daarna, terwijl de ingenieurs van de *Infanta* in het Rijnland hun verkenning voor een mogelijke rivierverlegging uitvoerden, luidden de burgemeesters van Venlo nogmaals de noodklok, maar nu uit alle macht. Het ging daarbij duidelijk om nieuwe plannen waarover geruchten de ronde deden, en niet om het kanaal Rijnberk-Gelder-Arcen.¹⁵² Venlose agenten konden toen al gehoord hebben van ideeën om de loop van de Rijn te veranderen. De stadsbestuurders richtten zich tot Adriaan van Hoensbroek, erfmaarschalk van Gelre, die eerder zijn medewerking had gegeven aan het kanaalplan van Haesenvoet. Ze vroegen hem bij de gouverneur en de *Infanta* te protesteren. Van Hoensbroek schreef inderdaad op 11 juli 1626, samen met enkele andere edelen van het Overkwartier, een brief aan de heer van Glain en Wachtendonk, drossaard van de landen van Kriekenbeek en Erkelens, met het doel het protest verder op gang te brengen:

151 GA Venlo, Oud archief 1, inv. 2254/2, mijn vertaling.

152 Misvatting bij o.a. Franquinet, G.D.L., 'Venlo en de Fossa Eugenia', in: *Publications* 28 (1891) 231-232, en Veenendaal, 16-19.

‘De heren Hergraven en Beringhen, burgemeesters van de stad Venlo, hebben me de eer aangedaan me op te zoeken in verband met het gerucht dat de ronde doet over de rivier (waterweg, kanaal) die men van plan is te maken van de Rijn naar de Maas. Ze hebben me daarbij het verderf onder de ogen gebracht waaraan dit kwartier in het algemeen, en verschillende andere in het bijzonder, in dat geval komen te lijden. Ze vonden het daarbij nodig dat een verzoekschrift in naam van het gewest wordt ingediend bij Zijne Excellentie de Gouverneur van onze Provincie. Daarbij zou hem gevraagd moeten worden Hare doorluchtige Hoogheid onze soevereine Prinses te willen wijzen op het ongerief dat door een dergelijk besluit onvermijdelijk afkomt op dit arme en ontredde kwartier, opdat ze, bewogen door een rechtvaardig mededogen, een zo schadelijk plan zouden willen verlaten of ten minste veranderen. Ik wil u duidelijk en zeer ernstig zeggen dat ik niet alleen vind dat dat gebeuren moet, maar dat men hemel en aarde moet bewegen om het zo mogelijk te voorkomen. ...’¹⁵³

Venlo probeerde daarna het onderwerp met spoed op de agenda te brengen van de Statenvergadering van het Overkwartier en van andere kringen.¹⁵⁴ Het is niet duidelijk welk gevolg dat in Gelre kreeg.

Pieter Paul Rubens schreef op 24 juli 1626 vrij open aan zijn Franse vriend Pierre Dupuy over de verkenning die de ingenieurs toen net bij Nuijs hadden uitgevoerd. Hij sprak daarbij niet meer over een kanaal van de Rijn naar de Maas, maar enkel over een afleiding van de Rijn, die op dat moment waarschijnlijk het beste idee leek.

‘Hier bereidt men twee bijzonder glorieuze ondernemingen voor: het ene is het graven van een bevaarbaar kanaal vanaf de Maas bij Maastricht tot aan een andere rivier, Demer genaamd, ... Het andere bestaat erin dat men de Rijn zal afleiden van zijn gewone loop, waardoor veel vijandelijk gebied open zal komen te liggen en wanneer andere obstakels van zijrivieren van de Rijn [o.a. de IJssel] weggenomen zijn, zal men gemakkelijk tot de Veluwe kunnen doordringen en heel die provincie tot Utrecht kunnen veroveren. Hiervan heb ik nog geen ontwerp gezien en ik geloof ook niet dat het al volledig uitgewerkt is. Wanneer men deze projecten eenmaal begint uit te voeren, zal er, als ik me niet vergis, in deze streek echt oorlog van komen, aangezien de Hollanders het gewapend zullen willen beletten, en wij het met geweld zullen willen doordrukken.’¹⁵⁵

Nadat de *Infanta* begin augustus had besloten te beginnen met een kanaal van Nuijs naar Venlo, raakte het bericht langs de diplomatieke weg bij verschillende hoven bekend. Giovanni-Francesco Guidi di Bagno, nuntius in Brussel, schreef er op 22 augustus 1626 over aan het Vaticaan en aan de nuntius in Parijs. Hij sprak van een waterweg waarmee de Rijn naar de Maas afgeleid zou (kunnen) worden:

‘Nu de troepen van Hendrik van den Bergh aan de Rijn gelegerd zijn, welke zeer nuttig kunnen zijn voor de nieuwe waterweg van de Rijn naar de Maas, heeft men besloten met de werken te beginnen. ... Men spreekt ervan op die manier de Rijn uit zijn oude bedding af te leiden en in de Maas te laten

153 GA Venlo, Oud archief 1, inv. 2254/6, mijn vertaling.

154 Opdracht voor Venlose zaakgelastigde in Roermond, bestuurscentrum van het Overkwartier. GA Venlo, Oud archief 1, inv. 2254/11; Franquinet, 232.

155 Huet, nr. 55; Israel, *Conflicts of empires*, 49.

stromen. De bij Friesland gelegen gebieden zouden niet meer beschermd worden door de IJssel. Ook zou de Maas, gezwollen door die wateren, Dordrecht en zijn omgeving overstromen. ...’¹⁵⁶

Ferdinand van Keur-Keulen vreesde dat het kanaal van Nuijs naar Venlo eigenlijk bedoeld was om de Rijn af te leiden, of dat men naast het kanaal ook een rivierverlegging wilde uitvoeren. De *Infanta* en de keurvorst hadden voortdurend overleg over de aangelegenheid. Op 29 augustus en 7 september deed Ferdinand in brieven zijn beklag over de overlast en liet hij weten in geen geval te willen dat de Rijn zou worden verlegd:

‘... een nieuw kanaal boven- of benedenstrooms van onze stad Nuijs te laten aanleggen en graven, om daarmee de rivier over de Erft dwars door ons aartsbisdom te voeren tot in het land van Gelre, en het van daar in de Maas te laten uitkomen. En dat men daartoe reeds alle noodzakelijke opdrachten zou hebben gegeven en een groot aantal werklieden klaar zou hebben staan om er te werken. En omdat we nooit iets gehoord hebben van dat plan, en aangezien er allerlei overwegingen zijn die er tegen pleiten ...’¹⁵⁷

‘... Nochtans waren wij eerder gewaarschuwd dat men van plan zou zijn dit kanaal benedenstrooms van onze stad Nuijs aan te leggen om daarmee de Rijn in de Maas te leiden, ofwel er voor te zorgen dat hij uit zichzelf zijn loop naar die rivier zou kunnen richten, zoals bepaalde personen die aan deze zaak werken, en zelfs enkele belangrijke

ministers van de (Spaanse) koning vrijuit en zonder terughoudendheid zouden hebben gezegd. ...’¹⁵⁸

De *Infanta* antwoordde dat ze niets anders kon dan bevestigen wat haar gezant De’ Medici al eerder had verklaard, namelijk dat ze geen verlegging van de Rijn in de zin had, maar alleen een ‘klein kanaal’ wilde aanleggen.¹⁵⁹

Op 31 september 1626, toen de soldaten en werkrachten van Spínola en De’ Medici al uit de omgeving van Nuijs naar de streek van Gelder en Rijnberk waren getrokken, was dat nieuws nog niet overal doorgedrongen. Rubens schreef vanuit Antwerpen nog aan Dupuy dat men aan de Rijnverlegging was begonnen:

‘Het twistpunt van de oorlog dit jaar zal de afsnijding van de Rijn zijn; een bediende van de markies [Spínola] zei mij vandaag dat die al begonnen is. Dit zal, naar men gelooft, een onderneming met grote gevolgen worden, indien de praktijk overeenkomt met de theorie. Het plan dat mij werd uiteengezet in Brussel (ik weet niet of het intussen veranderd is, zoals vaak gebeurt in dergelijke ondernemingen die sterk afhangen van plaatsgesteldheid) bestond erin de bedding van deze rivier te veranderen nabij Düsseldorf en hem met dijken af te leiden naar een arm van de Maas, zodat de IJssel en andere zijrivieren van de Rijn, die de Veluwe beschutten, zouden droogvallen. Op die manier zou de weg naar Holland openliggen zonder enige natuurlijke hindernis. Men vreest wel dat, wanneer de Maas en de Rijn zwellen zoals ze vaak doen in de winter of andere seizoenen door de regen, alle aanpalende vlaktes zullen overstromen tot schade van

156 Meester, dl. 2, nr. 1618, mijn vertaling van regest; Israel, *Conflicts of empires*, 48-49.

157 AR Brussel, toegang I 074 (Duitse Staatssecretarie), nr. 508, f. 69bis, mijn vertaling.

158 *Ibidem*, f. 76-78, mijn vertaling.

159 *Ibidem*, f. 81.

beide partijen: laat echter de vrienden omkomen, zolang de vijanden maar sterven. ... De Hollanders moeten de afleiding van de bovenvermelde rivier op alle mogelijke manieren beletten, voor hun profijt en de sterkte van hun gebied, voor hun handel met Duitsland en ook voor hun reputatie.’¹⁶⁰

Rubens, en waarschijnlijk hij niet alleen, bleef er na het begin van de werken nog maandenlang van overtuigd dat uiteindelijk de Rijn in de Maas zou worden geleid. In november 1626 schreef hij nog dat het kanaal weliswaar kleiner zou zijn dan eerst voorzien, maar dat men er geleidelijk het Rijnwater in zou toelaten. Dan zou men uitproberen wat de kracht was van het water, zien welke loop het zou nemen en of de bedding van de Maas deze extra waterstroom aankon:

‘Men treft hier geen andere voorbereidingen voor de oorlog dan het voortzetten van de werken aan het kanaal. Het zal niet meer zo groot worden als eerst gepland; het zal lichter gebouwd worden. Men werpt de (uitkomende) grond op aan de kant van de vijand bij wijze van wal en verschaning. Wanneer men op die manier bij de Maas zal zijn aangekomen, zal men er een opening maken om de kracht van het water uit te proberen, te zien welke loop het zal nemen en de uitwerking te ondervinden van het samenlopen van de wateren. De bedding van de Maas zal misschien niet voldoende groot zijn om deze watervloed te bevatten. In dat geval zou men ze moeten verruimen en versterken met nieuwe dijken.’¹⁶¹

‘Wij weten niets van de moeilijkheden met het nieuwe kanaal waarover u me vertelt. Men beweert juist dat de werken met een ongelofelijke bedrijvigheid zijn doorgegaan. Wat het slagen ervan betreft, wacht ik de voltooiing af, maar tot nu toe verzekert men dat het zal lukken. En men hoopt het spoedig uit te proberen, door de wateren vrije doorgang te geven zodra de oevers afgewerkt zijn. Men zegt in Holland en men schrijft in boeken en kranten dat het allemaal niet zal werken, dat het zelfs een onmogelijke zaak is, nadat ze vergeefs geprobeerd hebben het te verhinderen.’¹⁶²

Pas in februari 1627 hoorde Rubens van De’ Medici persoonlijk dat er alleen een kanaal met sluizen werd aangelegd en dat zelfs dit kleinere werk het uiterste van de eigen krachten vergde. Rubens schreef daarop zijn Franse vriend dat hij zich eerder vergist had. Zijn gedetailleerde uitleg aan de toch ontwikkelde Dupuy geeft aan dat de techniek van rivierwaterbouw en kanaalaanleg toen allerminst tot de algemeen verbreide kennis behoorde:

‘Ik heb gedetailleerde informatie ingewonnen bij Don Giovanni de’ Medici zelf, die de algemene directeur is van het werk aan ons kanaal. ... Hij heeft mij de volledig uitgewerkte tekeningen getoond en het hele plan voor de werkzaamheden. Het is geen afsnijding van de Rijn of de Maas, of een afleiding van de ene rivier in de andere zoals men geloofde, maar een nieuwe bedding die aan de uiteinden afgesloten wordt met sluizen, van Rheinbergen door Gelderland langs Geldern tot Venlo. Het kanaal zal bevaarbaar zijn en gevoed worden door een riviertje genaamd de Niers bij Geldern. Het plan is vernuftig,

¹⁶⁰ Huet, nr. 58.

¹⁶¹ Ruelens, 17, mijn vertaling.

¹⁶² *Ibidem*, 21-22, mijn vertaling.

omdat het kanaal in het midden hoger komt te liggen, 25 voet boven het niveau van de Rijn; en aangezien de Rijn 32 voet hoger ligt dan de Maas, zal het kanaal ongeveer zestig voet hoger liggen dan de Maas, zodat het door zijn sluizen bijna in de lucht blijft hangen, en op zijn grootste hoogte gevoed wordt door het vermelde riviertje. Boten zullen via de sluizen aan de beide uiteinden klimmen en dalen, en gaan en komen van de Rijn naar de Maas.’¹⁶³

De berichten over de Rijn-Maasverbinding alarmerden ook de bestuurders van 's-Hertogenbosch. Hun vertegenwoordigers bij de Staten van Brabant hoorden in het najaar van 1626 in Brussel nog dat twee werken werden voorzien. Naast het kanaal voor de scheepvaart, waaraan al begonnen was, zou men de hele Rijn willen omleiden. Dat zou noodzakelijk tot grote overstromingen in Noordoost-Brabant en bij 's-Hertogenbosch leiden. Daarom tekenden de Bossche gemachtigden direct bezwaar aan tegen het plan:

‘Ende eerst belanghende de voorgenomen gravinghe vanden Rijn tot inde Meuze hebben de voorsegde Gedeputeerde hun daervuer allvoorens soo vele geïnformeert, dat zij verstaen hebbende het voornemen te zijn de voorschreven reviere vanden Rijn op twee plaetsen te verleyden, ende dat het eerste d’welck genoempt wordt het cleyn werck allreede waere begonst, ende dat het selve dienen soude voor eene vaerte, soo tot commoditeijt van de coopliden als tot verseeckeringhe van eenighe quartieren daeromtrent, teghens het buitloopen vanden vyandt ende dat deselve vaerte met sluijsen ende sassens soo vele soude worden bewaert ende verseeckert dat

daer buijte geene inundatie en soude staen te beduchten. Maer dat het groot werck soude dienen eensdeels om den Ryn te diverteren [= verleggen], ende nederwarts droog te leggen, tot krenckinghe ende verminderinghe vanden coophandel vanden vijandt, ende oyck tot verdrinckinghe van verscheijde leechgeleghen steden ende plaetschen vanden vijandt. Ende midts nae alle apparentie sulcx nijet en soude connen geschieden sonder groot interest ende achterdeel deser stadt ende bygeleghen quartieren van Maeslandt, Peelandt ende andere, soo hebben de voorsegde Gedeputeerde daerover gepresenteert aende Staeten van Brabant de remonstrantie [= bezwaar] soo in franchoos als in duijtsche.’¹⁶⁴

Ook in de Republiek hoorde men van het plan om de Rijn te verleggen. Er werd een Staats legertje naar het land van Kleef gestuurd om de zaak in de gaten te houden en de werken zoveel mogelijk te belemmeren.¹⁶⁵ Grote onrust veroorzaakte het project niet. Blijkbaar was men in het Noorden niet overtuigd van de uitvoerbaarheid. Hugo Grotius, in ballingschap in Parijs, schreef er in een brief uit 1627 en in zijn boekje over de belegering van Groenlo uit 1629 wat schamper over:

‘... Het eene [document] is nopende het canael, hetwelck mij niet en dunckt zeer solide te zijn. Evenwel heb het overgesonden, omdat het hyer materie geeft van discoursen. Ick heb een brief gezyen van Rubbens, dye judicieuselijck discoureert [= uitweidt] op dat stuck ende zeer wel - mijns dunckens - oordeelt, dat het is een handtbreet [= kleine belemmering],

¹⁶³ Huet, nr. 62. 1 Brabantse voet = ca. 0,28 m.

¹⁶⁴ Brief J. van Breugel en J. van Thulden, 3 nov. 1626, SA 's-Hertogenbosch, OSA, XIV.B:1b (Besognes ten Hove), inv. 5447.

¹⁶⁵ Veenendaal, 28-29.

om onse coursen soo in de Walsche provinciën onder de gehoorsaemhey van Spangnie als in Duytschlandt te beletten, te weten aen de laege [= linker] zijde van den Rijn, ende oock, dat wij van dye zijde de protestanten niet en sullen connen secoureren [= steunen], naementlijk in de landen van Gulick. Daerbenevens om wat commercie uyt Duytschland te brengen in Brabant, maer van afleyding van 't water van den Rijn zye ick, dat zij despereren [= ontmoedigd zijn] om de ongelijckhey van tusschenleggende gronden, zijnde op de eene plaets XXX [= 30] vademen hooger als op de ander, soodat het water niet en sal zijn te houden dan van sluysen.’¹⁶⁶

‘... het werk 't welk de Spaenschen, den voorleeden herfst, tusschen Rhijnberk en Venloo, begonnen ... Dit was een vaert, die de Maese aen den Rhijn voeghde, met hoop om die aen de Schelde te brengen, en alsoo yser, koper, hout en wat den Duitschen boodem meer geeft, om Hollandt die voordeelen te beneemen, te waeter nae Brabant af te voeren. ... Want 't geen 'er de gerughten bygevoeght hadden, dat het waeter uit den Rhijn, daer hy noch maer alleen is, soude konnen in de Maese gebragt, en alsoo de stroomen, in welke hy sigh verdeelt, de voornaemste sterkten der Hollanderen, doorwaetbaer gemaekt worden, heeft de gelegenheit der plaetsen, die wonder ongelijk is, soo verre wederlegt, dat men het waeter om de graght te vullen, uit de Nirse, een rivier niet verre van daer, en alle de voght rondtom heeft moeten versaemelen, en met drie sluisen teeghen de drooghte ophouden.’¹⁶⁷

Scribani vulde in 1627 zijn ‘Waer-segger’ aan met de ideeën die in het voorgaande jaar waren opgekomen. Hij stelde allerlei varianten voor van nieuwe kanalen tussen de Rijn en de Maas en van daar naar Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Daarnaast wees hij voor het eerst op de ‘voordelen’ van een verlegging van de Rijn:

‘Ende om den vyandt meer te beschadighen, soude niet eenen gracht met staende wateren van Berck [= Rijnberk] tot Venlo ghemaect moeten worden, maer den heelen Rijn met loopende wateren inde Mase ghedreven ende gheleyt worden. Waer door gheschieden soude dat Grave, Ravesteyn, Bommel, Heusden, Tielt [= Tiel] ende een goet deel van Hollant onder het water ligghen soude, sonder eenighe schade vande onderdanighe Conincklijcke Provincien oft steden. En dat oock verscheyde vyantsche steden, die nu om de wateren onwinnelijck schijnen te zijn, van alle wateren verlaten souden worden, als Rees, Emmerick, Nimmeghen, Arnhem ende alle de steden op de Lecke liggende, ghelijck oock Doesburch, Zutphen, Deventer, Campen; ghevende hier door onse legers eenen vryen doorganck, om droochvoets sonder eenich beletsel in Hollant te komen ende op den vyant te teiren [= teren, door contributies], ende de wapenen van onse landen op haren bodem te keeren. Ende door dese middelen haest een eynde te maken van de bloedighe oorloghe, met de welcke wy nu van alle kanten sestich jaren bespronghen zijn gheweest.’¹⁶⁸

Ook in de tekst bij een kaart uit 1630 of kort daarna werd nog gepleit voor de verlegging van

166 Grotius aan Nicolaes van Reigersberch, 6 maart 1627. Meulenbroek, B.L., *Briefwisseling van Hugo Grotius* 3 (Den Haag 1961) nr. 1138.

167 Grotius, *De beleegeringh der stad Grol*, in: *Hugo de Groots Nederlantsche Jaerboeken en Historien* (Amsterdam 1681) 5.

168 [Scribani], *Den vernieuwen Neder-landschen Waer-segger* [Antwerpen 1627] (pamflet Knuttel nr. 3679) 87. De tekst is niet uit 1626, zoals sommige auteurs dachten. Scribani was geen bedenker van de Rijnverlegging. Zijlman, par. 5:10, noot 205.

de Rijn.¹⁶⁹ Ze vermeldt dat de Spanjaarden eerder voor deze ingreep waren teruggeschrokken, omdat ze hun voorpost 's-Hertogenbosch niet wilden laten overstromen en hun vesting Wezel niet zonder water wilden laten. Die redenen zouden door de jongste Staatse veroveringen zijn vervallen (Frederik Hendrik nam Wezel en 's-Hertogenbosch in 1629):

'Dicht bij de stad Nuijs in het Keur-Keulse rechtsgebied kan de Rijn zeer gemakkelijk, nagenoeg zonder kosten, via de rivier de Niers in de Maas worden geleid. ... Dat dit tot op heden achterwege gebleven is, wordt verklaard door twee redenen, waarvan de ene is dat de stad Wezel zonder water zou zijn en dat de voornoemde overvloed aan water tot schade zou zijn voor de stad 's-Hertogenbosch. Nu echter heeft de Hollander deze steden met geweld in zijn macht, dus houdt die overweging op te bestaan. De andere reden was dat de doorluchtige keurvorsten of vorsten van het Rijk het niet wilden toestaan ... Kunnen zij dan niet beter ditzelfde (de bescherming van de katholieke godsdienst) bereiken ... door toe te staan de Rijn direct of indirect om te leiden? Merk op dat de Rijn bij hoogwater tien voet hoger staat dan de Niers. In het jaar 1572 heeft de Rijn uit zichzelf op natuurlijke wijze een andere loop genomen door de rivier de Niers naar de Maas.'¹⁷⁰

Gezien het verslag in de *Relaçion* en de vele eigentijdse vermeldingen, mag men aannemen dat de projectingenieurs van de *Infanta* inderdaad in de zomer van 1626 een plan voor de

omlegging van de Rijn hebben voorgesteld en dat de regering in Brussel het ten minste heeft overwogen. Omdat er uiteindelijk niets van het plan terecht kwam, verdween de herinnering eraan al spoedig. José Alcalá-Zamora publiceerde als eerste in 1975 de volledige tekst van de *Relaçion* (in modern Spaans) en maakte er een (gebrekkige) kaart bij. Hij merkte zelf al op dat hij de omstandigheden niet goed kende. Zijn weergave van het project tussen Rijn en Maas was niet juist.¹⁷¹ Jonathan Israel, die verwees naar Alcalá, was waarschijnlijk de eerste (in 1997) die het plan van begin augustus 1626 goed omschreef: een kanaal van Nuijs naar Venlo en (eventueel) een aparte nieuwe bedding voor de Rijn ten noorden daarvan van Nuijs naar Gennep. Omdat hij zich verder vooral baseerde op de oude literatuur, bleef zijn analyse van de kwestie onvolkomen.¹⁷²

Het onderzoek van De' Medici en zijn ingenieursploeg naar de Rijnverlegging, en de werken die zij in de zomer van 1626 voorstelden, zijn niet in bijzonderheden bekend. Ook een projectvoorstel van investeerders uit 1664 voor een Rijn-Maaskanaal tussen Nuijs en Gennep geeft daarover weinig aanwijzingen.¹⁷³ Mogelijk heeft De' Medici eraan gedacht een smalle Rijntak aan te leggen van Nuijs naar de Niers bij Gelder en die verder te volgen naar de Maas bij Gennep. De scheepvaartweg kon eventueel worden verkort door een kanaal van Gelder naar Venlo, maar de zeventiende-eeuwse bronnen spraken daar niet van. De bestaande Rijnbedding zou voorlopig in stand kunnen blijven, vooral om hoogwatervloeden af te voeren. Als het systeem beheersbaar zou blijken, dan zou men de nieuwe Rijntak kunnen verruimen en de Rijn grotendeels of helemaal langs

169 Brand, Rien van den, 'Een keizerlijk Nierskanaalplan uit 1572', in: *De Maasgouw* 123 (2004) 73-75. Het gaat om een pamflet-kaart met een Latijnse tekst in het Staatsarchief in Wenen. Kaart en plan zijn niet uit 1572, zoals uit de tekst blijkt. Zijlmans, par. 5:10, noot 206.

170 Vertaling op basis van die in artikel Van den Brand, met enkele aanpassingen.

171 Alcalá-Zamora, J.N., *España, Flandes y el Mar del Norte 1618-1639* (Barcelona 1975) 213-214, 500-503. Zijlmans, par. 5:10, noot 210.

172 Israel, *Conflicts of empires*, p. 48. Zijlmans, par. 5:10, noot 212-213.

173 *Ibidem*, noot 214.

die weg kunnen leiden. Omdat deze werken grote risico's, weerstanden, hoge kosten en tijdverlies zouden meebrengen, zullen de Spaanse ingenieurs de scheepvaartweg en de rivierverlegging hebben willen scheiden. Met een kanaal van Nuijs naar Venlo zou het belangrijkste economische doel voor een redelijke prijs kunnen worden bereikt. De Rijnverlegging, ten noorden daarvan van Nuijs naar Gennep, met een militair-strategisch doel, was later nog mogelijk als de politieke en financiële situatie was verbeterd.

Dat een omleiding van de Rijn in de voorindustriële tijd in principe mogelijk was, blijkt ook uit het verslag van het onderzoek van ingenieur Amable Hageau voor het Franse *Grand Canal du Nord*.¹⁷⁴ Aan deze Rijn-Maas-Scheldeverbinding werd van 1804 tot 1810 gewerkt. Hageau vergeleek, net als De' Medici, een tracé ter hoogte van Rijnberk (als de onvoltooide *Fossa Eugeniiana*) met een van Nuijs naar Venlo. Ook hij ontdekte dat het mogelijk was vanuit de omgeving van Nuijs (een deel van) de Rijn zonder sluizen met een licht verval af te takken naar de Niers bij Gelder. Van daaraf zou een kanaal met sluizen het Spaanse tracé naar Venlo kunnen volgen. De smalle nieuwe Rijntak kon volgens Hageau beginnen bij de uitmonding van de Erft net boven Nuijs en diende aan de linkerkant van het winterbed op bijna gelijkblijvend niveau in noordwestelijke richting te lopen. Een hoogwatervrije dam zou hem zover als nodig van de Rijn moeten scheiden. Nog steeds ongeveer langs de hoogtelijn kon deze smalle rivier tussen Krefeld en Ordingen het Rijndal verlaten en haar weg vervolgen in het dal van de Fleuth, zijstroompje van de Niers. Bij Gelder zou ze dan aansluiten op de hoofdstroom van de Niers, die bij Gennep in de Maas uitkomt. Zoals De' Medici, bekeek Hageau ook de mogelijkheid van een kanaal vanuit Nuijs rechtstreeks naar Venlo, gevoed door de Boven-

erft en de Niers. Net als bijna twee eeuwen eerder de Spanjaarden, gaven de Fransen de voorkeur aan dit laatste, minder kostbare en ingrijpende werk.

Ik kom tot de slotsom dat in 1626 de verlegging van de Rijn vanaf Nuijs naar de Maas bij Gennep geen hersenspinsel was maar een gewaagd doch uitvoerbaar plan. Het Spaans bestuur vond de verwachte militaire effecten ervan aantrekkelijk en liet het onderzoeken. Omdat het project erg kostbaar was, ook nadelen had en onzekerheden kende, werd voorrang gegeven aan een kanaal van Nuijs naar Venlo. Toen men dit kanaaltraject onder Duitse druk verving door een van Rijnberk naar Venlo, werd de Rijnverlegging praktisch onmogelijk.

Besluit

Brabantse steden probeerden al in de zestiende eeuw door eigen kanalen een alternatief te bieden voor de lange en dure Maasroute tussen de Boven-Maas en Vlaanderen. In de Tachtigjarige Oorlog werd de bevordering van de eigen handel en het schaden van de handel van de Republiek een nationaal Zuidelijk belang. De uitgebreide economische oorlogsvoering van rond 1626 maakte een Schelde-Maas-Rijnkanaal dringend noodzakelijk. Een regionaal plan voor een Maas-Rijnverbinding van Well naar Rijnberk werd door ingenieurs van het Zuiden aangepast tot een kanaal Arcen-Rijnberk. Na verdere verkenningen gaven ze de voorkeur aan een kanaal van Venlo naar Nuijs. Geruchten over een daarmee verbonden Rijnverlegging riepen in het Rijn-Maasgebied grote weerstanden op, maar de vorsten en steden daar hadden Spaanse hulp nodig tegen een dreigende verovering door protestantse legers. Het Spaans bestuur zag de rivierverlegging als een bruikbaar militair en economisch strijdmiddel, dat ze in reserve kon houden. Door de onverwachte overwinning van het katholieke

¹⁷⁴ Hageau, 5-6, 21-24.

Duitse leger op de Denen eind augustus 1626 ontviel elke steun voor het beoogde kanaalproject. De aanleg was toen waarschijnlijk al begonnen. De regering in Brussel koos daarna voor een noordelijker tracé van Venlo naar Rijnberk. Ook het plan voor een kanaal Antwerpen-Maastricht werd veranderd in een van Antwerpen naar Venlo. Deze kanaalprojecten mislukten - net als de eerdere plannen voor een Schelde-Maas-Rijnverbinding - vooral door financiële, technische en intern politieke problemen. De Republiek speelde daarbij slechts een beperkte rol.

ABSTRACT

Fossa Eugeniana**A Scheldt-Maas-Rhine Canal, circa 1626:
background, preliminary stages and
negotiations**

In the sixteenth century, South Brabant cities had already developed plans for canals between the Scheldt and Maas rivers as an alternative to the onerous northern Maas route. When the Republic seceded the Spanish Netherlands, the project attracted high political and military interest. The intense economic warfare around 1626 provided further impetus to continue investigations for Scheldt-Maas-Rhine canals in the South. Originally, the Southern government intended to execute existing Brabantine and Guelders plans. However, its engineers discovered more suitable routes from Neuss to Venlo and from Maastricht to Antwerp. The possibility of diverting the river Rhine, in part or in whole, into the river Maas also became apparent. The deviation could cause great damage in the North but also in the lands between Rhine and Maas. These plans brought about fierce political resistance in the Land of Liège and the Rhine-Maas region. The German emperor, Liège, Electoral Cologne and Jülich wanted to stay out of the struggle in the Netherlands as much as possible. When the military forces of the German Catholic League defeated a Protestant army without Spanish assistance, Spain lost its most important asset and was obliged to give in. The Southern government set aside plans to divert the Rhine and agreed to pursue canal routes much further north.